J.G. Gardella, 08/2024

De Groote Markt gedurende de 19e eeuw

De Vorm van de Groote Markt

Een inleiding

De Verhouding tussen Hart en Wal

Waar het oude Groningen met haar wallen en poorten een kleine, besloten vorm had, was het centrum - de aaneenschakeling van de Vis- en Grote Markt, in verhouding groot. Terwijl de ontmanteling van de vesting de stad haar periferie alleen maar verder naar buiten zou doen verplaatsen, werd het centrum daarentegen juist kleiner in omvang.

Zó vormden de ‘Visch’- en ‘Breede’ Markt één marktplein - ofwel een ‘brink’ - gekenmerkt door een rooilijn die vanuit het Aa-Kerkhof volledig tot de Ooster- en Poelestraat doorliep (zie volgende dia). Zo schrijft voormalig stadsarchitect J.A. Mulock Houwer (1857-1933) hoe Groningen in haar aanleg van een drietal pleinen, het “Drentsche dorp” kan herkennen, iets wat hier “in den beginne” moet zijn geweest, met zijn “typischen wijden gemeenschappelijken brink.” (4, Mulock Houwer, 1921) Deze doorlopende zuidelijke gevelwand, strekkend over twee marktpleinen, werd volgens voormalig Rijksbouwmeester C.H. Peters (1847-1932) nog eens verder geaccentueerd door een schaduwrijk geboomte, een allée die daarmee de een ruimtelijk accent zou hebben gelegd op de lengtegraad; er bestond nog geen homogeen centrum, zoals die aan het begin van de negentiende eeuw door het stadhuis zou worden gevormd. Op de ‘Vermoedelijken Vroegeren Toestand’, een titel die niet volledig betrouwbaar doet lijken, is deze vroegere rooilijn te zien, c.a. 1500, voordat deze naar het noorden zou opschuiven.

Het ontstaan van de westelijke straatjes aan de Grote Markt (tevens belijnd op de kaarten van Peters) was een gevolg van het feit dat de marktlieden de vergunning kregen hun marktkramen permanent aan de westzijde te mogen laten staan: “In lange reien stonden dáár [de Breede Markt] dan de kramen […] Enkele dezer [cremers of cramers] verzochten nu waarschijnlijk aan de overheid, om hun houten of linnen kraam te mogen laten staan tegen eene kleine vergoeding, ’t geen werd toegestaan, en zóó onstonden dáár nu, ten koste van de markt-lengte, in verloop van tijd drie nieuwe straten, de Gulden-straat, het Suup-straatje, en het Ting-Tang-Straatje.” (27, C.H. Peters, 1907)

De verstening van de houten marktkramen, ook al is het niet met honderd procent zekerheid vast te stellen dat dit voor de Waag- en de oostzijde van de Guldenstraat geldt, was echter een gebruikelijk fenomeen en stemt overeen met de soortgelijke opgravingen die in de Duitse handelsstad Lübeck gedaan zijn. (22, L. Bos, 1991)

De marktkramen werden vervolgens verdicht en de ‘Heere-straat’ verlengd. Naast dat door de eeuwen heen de Grote Markt haar wanden ietwat naar binnen op zou schuiven en de omvang dus zou doen verkleinen, en het feit dat de Martinitoren achter het plein kwam te liggen, werd ook aansluitend aan het verdichte westelijke deel het vergrootte Stadhuis van J. O. Husly geplaatst.

De ‘Breede’ Markt, 265 meter breed, gerekend van de Pelster- tot de Poelestraat, was aan het begin van de 19e eeuw dus gehalveerd. Met andere woorden: er was geen reden meer om het marktplein ‘breed’ te noemen. Het is hoogstwaarschijnlijk om deze reden dat er vanaf het begin van de 19e eeuw voornamelijk naar gerefereerd wordt als de ‘Groote’ markt. Deze verkleining, in verhouding tot de wijze waarop als gevolg van de ontmanteling de stadsgrens alleen maar verder naar buiten zou uitbreiden, heeft geresulteerd in een verdwijning van een oorspronkelijke verhouding tussen periferie en centrum - wal en plein. Deze verandering maakt het in onze ogen alleen maar toepasselijk dat de ‘Groote’ Markt in de loop van tijd haar tweede ‘O’ zou verliezen.

- **Vóor de 13e/14e eeuw**: De westelijke marktkramen de vergunning verleend tot een permanente sta plek.
- **Vóor de 15e eeuw**: Het westelijke deel van de Grote Markt verdicht.
- **Vóor de 15e eeuw**: de Heere-straat wordt verlengd.
- **Vóor de 16e eeuw**: Zuidelijke rooilijn schuift naar het noorden.
- **1810**: Het nieuwe, grote stadhuis neemt zijn positie in op het middelpunt van het marktplein, indien wij de oorspronkelijke afmetingen van de ‘Breede’ Markt voor ogen houden.

Kadastrale plan : vragend aangevende de oorspronkelijke grootte van den ouden Brink.

C.H. Peters: Plattegrond van het gebied Martinikerkhof-Grote Markt-Vismarkt. Met aantekeningen in potlood. Linksonder in Marge in pen: Groningen. Voormalige Brink. Ingeschat op de periode tussen het jaar 1000-1300. Datum vervaardiging onbekend: tussen 1860 en 1920, als aangegeven in de collectie van de Groninger Archieven. 41 x 71 cm op blad 53 x 83,5 cm

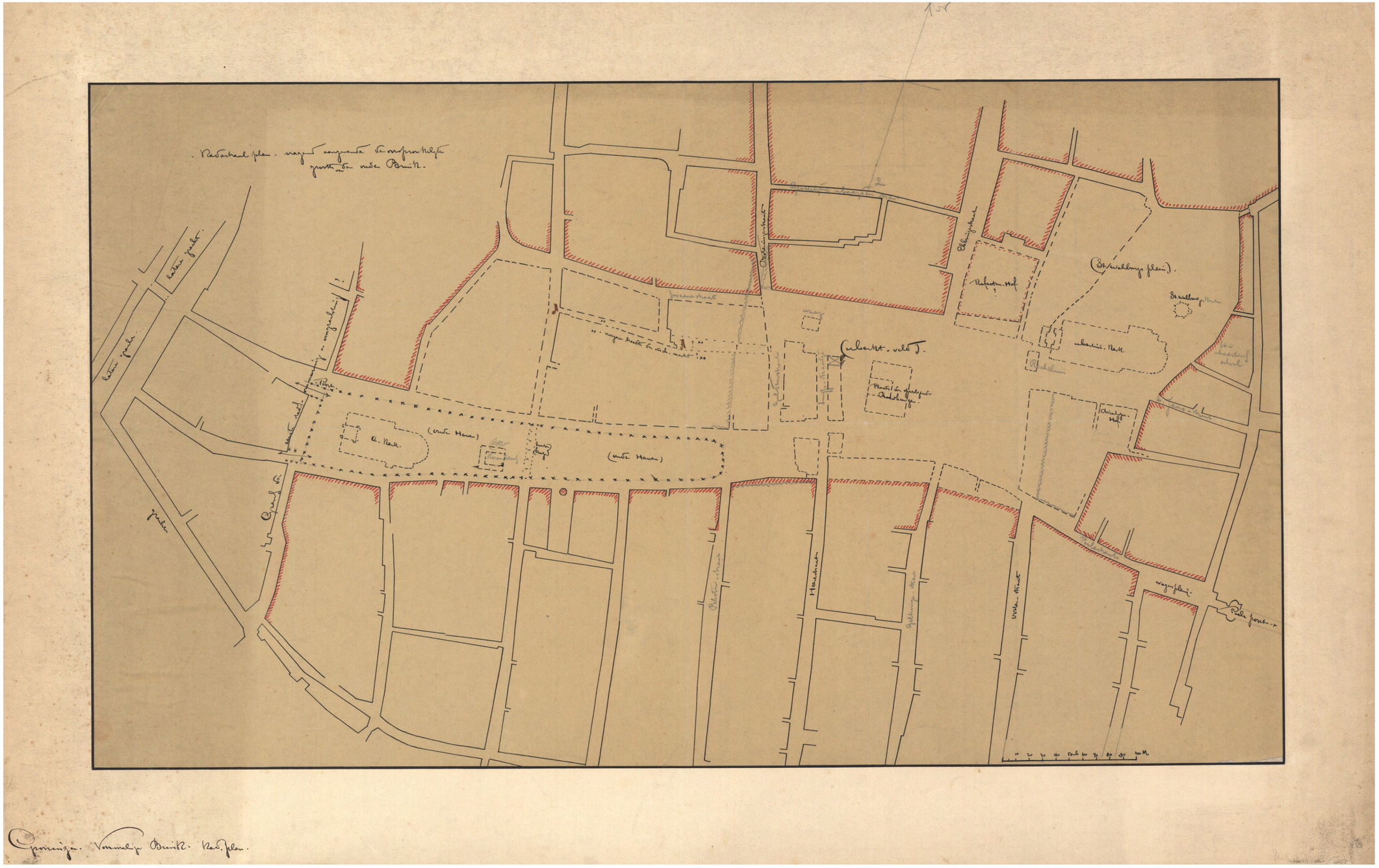

C.H. Peters, 1880-1920. "De Groote Markt te Groningen in haar vermoedelijken vroegeren toestand," 1500-1619.

De donkere vlakken accentueren de verdiepte rooilijn van de Grote Markt, zoals die rond het jaar 1500 zou zijn geweest, terwijl de grijze uitkragingen en lege kaders aan de westzijde van de markt de situatie omstreeks 1619 verbeelden.

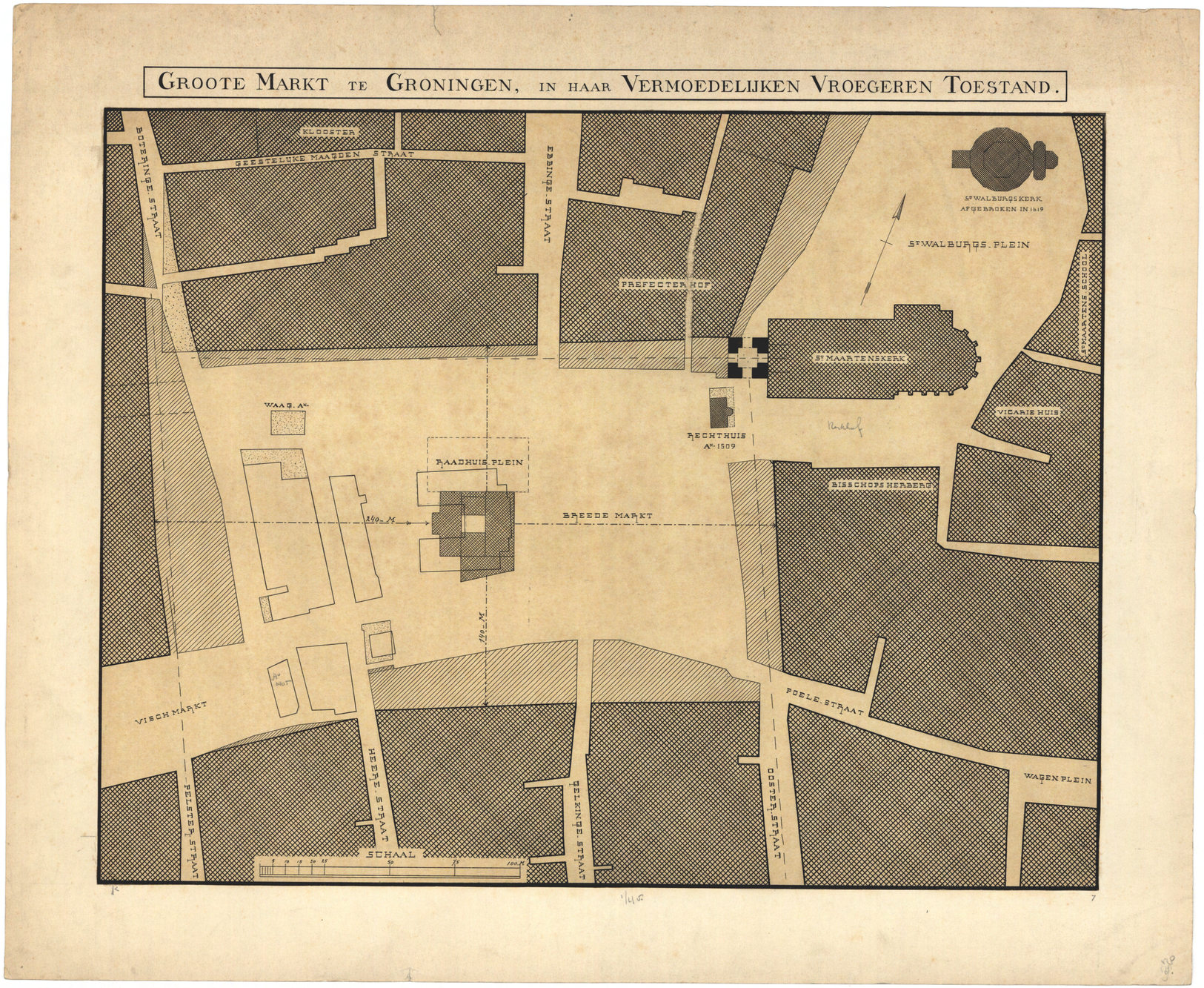

1

1795 - 1813

De Franse Intocht & de Vrijheidsboom

Een valse belofte

Jan. **1795**: Op 23 januari 1795 ziet menigte hoe de Groningse generaal-majoor C. Van Maneil om 16:00 een piket cavalerie van 8 man op de Grote Markt commandeert te verschijnen - hun geweren gevisiteerd en geladen. (146, B. Hofman, 2004)

Jan. **1795**: Op 24 januari vormt er zich een nog groter aantal militairen: cavalerie, infanterie en drie kanonnen worden er voor de hoofdwacht geplaatst. (146, B. Hofman, 2004)

Feb. **1795**: Vervolgens is in het begin van februari het de Groninger militairen gelukt om de nog aanwezige Engelse troepen uit de stad in de richting van Hannover te laten vertrekken.

Feb.**1795**: Er word op 13 februari een nieuw, revolutionaire regering gevormd.

Feb.**1795**: Een dag later, op 14 februari, wordt de vrijheidsboom geplant op de Grote Markt (zie afbeelding).

Feb. **1795**: “De vreugde werd nog verhoogd toen den 19 Februari Fransche troepen zich te Groningen vertoonden. Nu eerst was men zeker van de ware vrijheid. “Vrijheid, gelijkheid en broederschap” was immers hunne leurs. Wat kon men meer verlangen?” […] Ze werden “als vrienden en bondgenooten, als dragers der ware vrijheid, met gejuich ontvangen.” (21, J. Suringa, 1899)

1804: Hemelvaartsdag 10 mei 1804: De vrijheidsboom wordt gevandaliseerd en in de Noorderhaven gedumpt.

1806: De Bataafse Republiek verandert in het Koninkrijk ‘Holland’.

1810: Het Koninkrijk Holland wordt door Napoleon bij het Franse Keizerrijk ingelijfd.

1813: 14 november: De Franse aftocht vindt plaats

1813: 15 november: Nadat de Fransen de stad verlieten, werd op 15 november een gewapende burgerwacht en kolonel burgerij vanuit de Grote Markt naar de Heerepoort gestuurd om de ‘9 kozakken’ binnen te laten.

1813: Later diezelfde maand wordt “den Russischen generaal, prins Lapuchin,” die toen juist was aangekomen, rijkelijk ontvangen op de Grote Markt: “[…] kwamen de gewapende korpsen, met de burger-artillerie en de vrijwilligers te paard ter bewaring der goede orde aan het hoofd, voorafgaand door een groot aantal muzijkanten, die het oude volkslied *Wilhelmus van Nassauwen* speelden.” (298, E.J. Diest Lorgion, 1852)

De Vrijheidsboom

14 februari 1795: De bijna 14 meter lange boom, in het Sterrebos uitgegraven, wordt met kluit naar de Korenbeurs overgebracht. 21 ‘salut-schoten’ worden van de wallen afgevuurd en een grootse stoet verplaatst zich vanuit de Vismarkt richting de Grote Markt. Met voorop de burgercavalerie, trompetspelers, en kanonnen, en hierachter de commandanten en manschappen. De boom nog gelegen op zwaar latwerk, door dames in drie kleurige linten omwikkeld en bekroond met een rode muts (zie soortgelijke versies rechts afgebeeld), wordt aan beide zijden geflankeerd door een Franse en Amsterdamse officier, terwijl tachtig mannen de boom dragen.

Aangekomen op de Grote Markt wordt er rondom de stoet een groot vierkant (carré) gevormd. De cavalerie, bewegend om dit vierkant, houdt de toeschouwers op afstand. Ondertussen wordt het Franse revolutiedeuntje, de ‘Ça-ira’, van de Martinitoren gespeeld, de Franse vlag uitgehangen, en de revolutiedans, de ‘Carmagnool’, uitgevoerd rondom de boom. “[…] men danste om den boom als weleer de Israëlieten om het gouden kalf.” (21, J. Suringa, 1899)

“Het gedans, de muziek, het kanongebrul, het luiden der klokken, alles verenigt zich in één uiting van vreugdevolle verwachting: Gelijkheid, Vrijheid en Broederschap.” (64, Schuitema Meijer, 1963)

Een verslechterde economische situatie waar de stad zich in bevond, als gevolg van het lamleggen van een vrije handelsverkeer, als gereguleerd door de Franse heersers, uitte zich in het roemloze einde van de vrijheidsboom. Deze wordt uiteindelijk gevandaliseerd en in de gracht gedumpt, op Hemelvaartsdag 10 mei 1804: “’s Nachts had de jeugd reeds voorbereidingen getroffen en daarbij een touw aangebracht en de boom deels omgezaagd. In de loop van de dag werd steeds aan de boom gesjord. Om 7 uur ‘s avonds viel de metalen vrijheidshoed en een uur later viel de boom. Zij werd door de straten gesleept en bij het Hoge der A in het diep geworpen. Een dag later werd hij daaruit opgevist. De overheid deed onderzoek naar het gebeuren, maar uit de stukken blijkt niet dat het vandalisme erg werd betreurd.” (E. Knol, 1995)

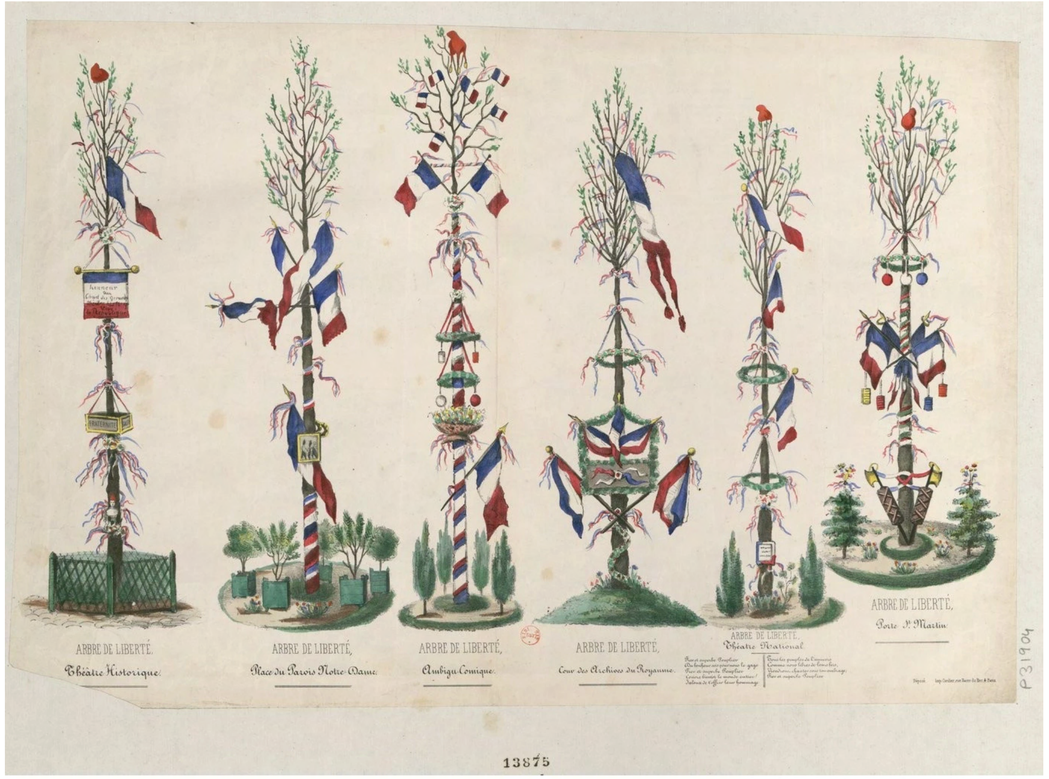

Plannen voor de Vrijheidsbomen tijdens de Franse Revolutie. Ze zijn allemaal bekroond met Frygische mutsen. Afbeelding gekozen door monsieurdefrance.com via gallica.fr / BNF.

Het planten van den vrijheidsboom op de Groote Markt, den 14 februari 1795, C.C.A. Last, Geschiedkundige beschrijving der stad Groningen / E.J. Diest Lorgion.

Ambiguïteit rondom het Frans-Bataafse Regime

De komst van de Fransen bracht voor de regering van de stad een ommekeer te weeg. De Municipaliteit, zoals het stedelijk bestuur nu werd genoemd, was geheel afhankelijk van Franse prefecten of generaals. Bij de eerste zitting in het nieuwe stadhuis (1810?) liet de voorzittende burgemeester zich in zijne toespraak uit: “Vóor het jaar 1748 was deze stadsregering de aanzienlijkste van ons gemeentebest, was het eerste lid der staatsregeling, en had de beschikking over de stads regeringsposten […] oordeelde in criminele en civiele zaken zonder appèl en was in allen opzigte eene vrije en onafhankelijke regering.” Maar na de intocht van 1795 werd zij “met de kleinste steden van ons vaderland - […] met den drost van eene jurisdictie gelijk gesteld.” (324-325, J. Suringa, 1899)

Nadat in 1806 Napoleon de Bataafse republiek in het koninkrijk Holland deed veranderen en zijn broer Lodewijk tot koning bekroonde, begon het optimisme van de stad te vertroebelen, iets wat uiteindelijk geheel verdween wanneer op 9 juli 1810 het koninkrijk Holland bij het Franse keizerrijk was ingelijfd. Echter was men “gedwongen den schijn aan te nemen, alsnog men zich gelukkig voelde onder zijn dwingelandij.” (293, E.J. Diest Lorgion, 1852) Zo vertoonde de Ommelander Courant van 14 juni 1811 een valse weergave van gezindheid: “[…] straalde in deze illuminatie eene pracht, rijkdom, smaak en goedwilligheid door, die aan de hoofdstad des rijks eere zou gedaan hebben.”

Hoewel de historicus E.J. Diest Lorgion benadrukt dat de burgers “den schijn” aannamen, wordt er in het genoemde krantenartikel een beeld getoond van de mate waarin het stadscentrum van Groningen was versierd, in ere van de keizer. Het is dan ook uit deze omschrijven dat de aankleding van de Grote Markt enige verbeelding krijgt.

Op drie verschillende plekken zijn eerepoorten aangebracht: voor het academie gebouw, voor het hotel waar generaal Giton in verbleef (het is onduidelijk wat de locatie van dit hotel was), en voor “het bureau van belastingen,” ofwel, het Goudkantoor. Naast dat een koffiehuis (hoogstwaarschijnlijk aan de Grote Markt), waar de keizerlijke garde d’honneur vergaderde, zijn volledige voorgevel was versierd met een feston en chasinetten, is ook de ‘burgerwacht’ [het oude rechthuis/de hoofdwacht] aan de Grote Markt aan de voorgevel van “een chasinet gesteld, verbeeldende een marmeren boog met een pedestal in het midden, zittende op dezelve de keizerlijke adelaar, omringd door ammunitie, met het onderschrift: *Ter eere van den koning van Rome, door de nationale garde van Groningen.”* (Ommelander Courant, 14 jun. 1811, in: 293, Lorgion, 1852)

Ook zijn er “drie gebouwen of plaatsen aan koophandel of zeevaart gewijd,” hevig versierd, waaronder: de waag, gevestigd in de noordwest hoek van de Grote Markt (zie latere toelichting). De waag vertoonde “eene bijkans geheel met lampions overdekte fascade, door vier colommen in drie vakken afgedeeld, verbeeldende het midden een lauwerkrans met het devies: *Ter eere van den koning van Rome door de koopman- en kramergilde;* zijnde ter weerzijden een geschilderd chasinet geplaatst, voorstellende het een de koophandel, het ander de hoop; makende dit gebouw, met zijn fraai verlichte frontespies en de keizerlijke adelaar daarin, alsmede de festonnade aan den voet van hetzelve, in de verte eene allerprachtige vertooning.” (Ommelander Courant, 14 jun. 1811, in: 294, Lorgion, 1852)

De Ceremoniële Ruimte (I)

De Franse Revolutie en het begrip *hegemonie*. Het idee van een universele vormentaal die over gewonnen gronden zijn stempel drukt en zich los kan koppelen van enige plaatsgebondenheid. Dit is hoe de *vorm* vanuit de Franse heerschappij zijn intrede in de stad Groningen doet lijken. Zoals in het *Plan du Jardin du Grand Cesar* (1813) is afgebeeld, kunnen wij inzien hoe het plan haar vormt ontleend aan een militaire activiteit, en de triomfantelijke processie die hier noodzakelijk is (rechte assen, leidend via verschillende markeringen - zoals triomfbogen - naar het ultieme centrum van de macht). Wanneer wij de omschrijving van de Franse intocht in de Groningen vanuit *de vorm* proberen te begrijpen, dan zien wij hoe deze uit een strikt onderliggende geometrie voortkomt. Terwijl Groningen haar stedelijke weefsel een dermate organisch-gevormd Middeleeuws product is, vertelt de omschrijving van de Franse intocht, de aankleding van de stad, en met name de plaatsing van de vrijheidsboom, hoe de stad begrepen en verbeeld wordt vanuit de geometrie: de stad krijgt een vernieuwde betekenis, als gevolg van de wijze waarop deze door nieuwkomers, de Fransen, *conceived* wordt. Het theater spektakel wat zich voorafgaand aan het plaatsen van de vrijheidsboom doet afspelen, bewijst hoe de boom - als symbool van de vrijheid - als het ware geschapen wordt door de geometrische ontwikkeling van die processie. Waar wij bewust zijn van ‘processies’, zoals zij bij kerkdiensten plaatsvinden, en zich dus voornamelijk binnen de grenzen van de typologie beperken, kan de plaatsing van de vrijheidsboom op een soortgelijke manier begrepen worden, maar dan in de publieke ruimte. Nadat de stadsdeuren worden geopend, baant men zijn weg richting en door het ‘schip’ (de as van de Korenbeurs naar het stadhuis), waarna men bij haar bestemming - het koor - aankomt: de Grote Markt. Volledig symmetrisch wordt de stoet rondom geordend, en zijn er exact 80 dragers aangewezen voor het tillen van de boom: een even aantal, symmetrisch gerangschikt. Op de Grote Markt wordt de boom gepositioneerd en omringd door een ‘carré’ die door het cavalerie met strikte lijnen wordt begrensd. Binnen in het vierkant wordt er als een ‘ambulatorium’ om het middelpunt heen gedanst: de boom wordt als het ware tot altaar ‘geïnaugureerd’, en het centrum van de macht wordt ruimtelijk gemaakt.

Het is echter frappant om te zien hoe contrasterend deze verbeelding is ten opzichte van de tekening die op 14 februari 1795 door lithograaf C.C.A. Last is vervaardigd (zie prent vrijheidsboom). Het kunstwerk wekt géén gevoel van centraliteit. Het spektakel is gerust rond de vrijheidsboom. Echter is deze ietwat ongelukkig, links van het midden afgebeeld, en valt in het niet door de dominante positie van de Martinitoren. Het lijkt alsof de maker in tweestrijd was welk object hij betekenis moest verlenen. Het feit dat het stadhuis nog in aanbouw is - zoals te zien is op de tekening - kan alleen maar hebben bijgedragen aan deze twijfeling. Een Franse tekenaar zou het in die tijd hoe dan ook anders hebben gedaan.

Gabriel Bernard Seurre, Project voor de bekroning van de l'arc de triomphe de l'Etoile, Allegorie van het zegevierende Frankrijk, gemaakt tussen 1833 en 1867. grafiet, pen en inkt, gewassen en aquarel.

Het Project voor de Tuin van de Grote Caesar [Progetto per il Giardino del Grande Cesare], van Louis-Martin Berthault en Alexandre-Jean-Baptiste-Guy de Gisors, afkomstig uit het Museum van Rome, 1813.

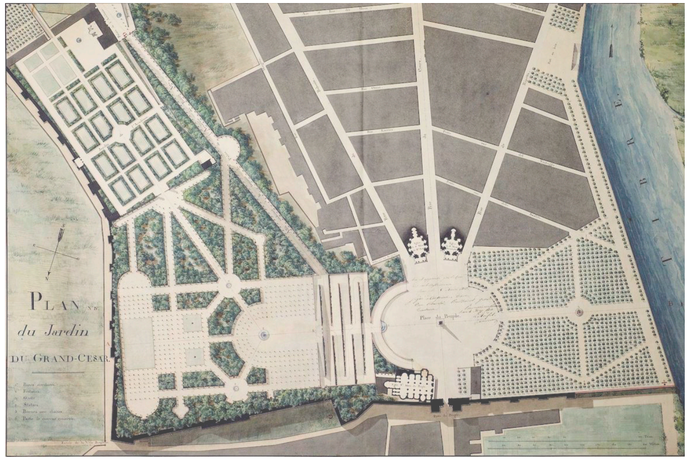

1814

Monarchie & Eenheidsbegrip

Een stadsbezoek van Koning Willem I

Het Koninkrijk der Nederlanden: een nieuw tijdperk, of niet?

Ná de Franse heerschappij wordt de 19e eeuw door Rijksbouwmeester C.H. Peters als volgt ingeluid: “[…] Daarop Volgde de XVIIIde eeuw, toen zij vrijwel indommelde op haar rijkdom, tot de Revolutie en het Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap haar in 1795 wakker schudde, droomend bijna maakte zij dien roes mêe, om in de XIXde eeuw, armer dan ooit, te mogen ontwaken.” (24, C.H. Peters) Zo omschrijft Peters hoe deze periode van ‘ontwaken’, in de loop van de 19e eeuw, kan worden bestempeld als “een geheel nieuw, een geheel ander tijdperk in het leven der Stad,” als gevolg van de wijze waarop Groningen, als een nagenoeg zelfstandig Republiek, door de invoering van de Monarchie in 1814, een “ondergeschikt staats-deeltje” werd en zo ““haar geheele positie naar buiten” deed veranderen. De ‘droomende’ toestand, waarin de stad zich volgens Peters verkeerde, en het waken hiervan, toonde zich bijvoorbeeld ook bij de eerste Groninger raadsvergadering onder het nieuwe koningschap, onder de heerschappij van Koning Willem I. Er werd niet meer gesproken over de “rijzende zon der vrijheid,” maar de verklaring afgelegd “dat het vaderland in duistere en donkere dagen verkeerde.” (22, J. Suringa, 1899) “Van dien middaggloed kwam niets; de zon der vrijheid verdween achter dichte, onheilspellende wolken.” (21, J. Suringa) Alhoewel de invoering van het Koninkrijk der Nederlanden een enorm collectief, nationaal gevoel onder het volk met zich mee bracht, zou de onafhankelijkheid van Groningen - als zelfstandig republiek - nooit meer bestaan. Net als onder de Franse heerschappij, werd Groningen nu “weinig meer dan een onder hooger toezicht werkend administratief lichaam.” (21, C.H. Peters, 1907) Of de negatieve instelling van de raadsleden al een inzicht toont van dit verlies, is nog maar vraag. Het is echter wel mogelijk te constateren dat het enorme (nationalistisch gezinde) eenheidsgevoel dat het volk ondervond ná de Franse bezetting, eerder een nostalgisch verlangen was naar de zelfstandigheid van het voormalige Republiek. Groningen zou, als staatsdeeltje, deze zelfstandigheid verliezen ten gevolge van het Koninkrijk. Zo zouden we kunnen zeggen dat op organisatorisch gebied de Franse heerschappij ongebroken werd voortgezet in een hoger administratief wezen. De gevolgen hiervan, waaronder de invoering van het kadaster, zullen in latere dia’s worden toegelicht.

Het Stadsbezoek van Koning Willem I

Willem I bezoekt in oktober 1814 Groningen vanwege de viering van het 2e eeuwfeest van de universiteit van de stad. Het was “de eerste keer in de geschiedenis dat Groningen met een koninklijk bezoek werd vereerd.” (154, Hofman, 2004) Betiteld als “een echt nationaal feest,” en zoals in de Groninger Courant in oktober 1814 naar voren komt: “Groningen één hart, één geest, één huisgezin,” geeft de toon weer van een nieuw nationaal gevoel. De oranjepropaganda die het gevolg zou zijn vertaalde zich voornamelijk door de drukpers. Hierin hadden boekhandelaren een groot aandeel (zie latere uitleg). (L. Ast-Boiten, 2011)

Provinciale Groninger Courant, 18 oktober 1814: “[…] 5 dagen feest binnenstad, […] triomfgezang […] om aldaar het grote jaarfeest hunner gemeenschappelijke moeder plechtig te vieren.” […] “De triomfbogen staan nog […] nog wapperen hier en daar de Oranje en Hollandse vlaggen”

Het enthousiasme blijkt na een periode van tien jaar nog steeds niet gedoofd te zijn, tonend het reisdagboek van de Nederlandse schrijver Jacob van Lennep (1823): “In de avond, terwijl de reizigers voor de herberg wijn dronken, speelde het carillon van de Martini het Jagerskoor en “trompetters bliezen verrukkelijk de markt op en neer.” (15, Ons Eigen Land, Feb. 1960).

“Onuitsprekend was ook de vreugde, toen […] onze Souvereine Vorst en Hoogstdeszelfs Gemalin door de van blijdschap als dronkene menigte, onder veel gejuich, werden ingehaald; terwijl een glans van genoegen zich verspreidde op het gleaat des bedaarden burgers bij het zien van dien hooggeschatten Vorst en die beminnelijke Vorstin. Zij kwamen, om het tweede Eeuwfeest van de stichting dezer Akademie bij te wonen, welke feestviering den volgenden dag begon, eenige dagen duurde, en ongemeen plegtig en luisterrijk was.” (150, J.P. Beukema, 1821)

1814: Oktober 1814: het eerste bezoek van koning Willem I tijdens het tweede Eeuwfeest van de Academie

1818: In 1818 bezoekt Willem I nogmaals de stad, om erna 2 dagen lang door de ommelanden te trekken.

1841: Koning Willem II bezoekt Groningen, doet zijn intrede in de stad, vergezeld door zijn familie

1852: Koning Willem III brengt zijn eerste bezoek aan de stad

1870: de prins van Oranje komt naar Groningen om het toen zeer sterk garnizoen te inspecteren

1874: Willem III bezoekt de stad om tegenwoordig te zijn bij de onthulling van het monument voor Graaf Adolf

1892: een stadsbezoek van Koningin Wilhelmina en de koningin-regentes: het prinsesje “had de harten van allen veroverd.” (24, Suringa, 1899)

1898: de troonbestrijding van koningin Wilhelmina wordt hevig gevierd in de stad.

De Ceremoniële Ruimte (II)

Een ‘nieuw’ tijdperk, verlost van Frans-Bataafse heerschappij. De omschrijving in de Groninger Courant van het eerste koningsbezoek van Willem I lijkt echter overeen te komen met de wijze waarop de Fransen hun intrede deden in de stad. Het idee dat een menigte, het volk, te reduceren is naar een eenheid - “Groningen één hart, één geest, één huisgezin” - wordt uiteindelijk nog verder doorgevoerd door het idee te geven dat stad en burgers als het ware samensmelten: “trompetters bliezen verrukkelijk de markt op en neer,” waar markt en menigte nu inwisselbaar lijken. De hiernaast afgebeelde prent van H.P. Oosterhuis toont dan ook hoe het marktplein, gelegen onder aan de monumentale zuil en bekroond door het portret van de koning, de drager is van de monarchie: niet de Martinitoren noch het stadhuis nemen het centrum in, maar de publieke ruimte, ofwel de ruimte van het volk.

Prent, H.P. Oosterhuis. 1814. Tweede eeuwgetijde der Universiteit van Groningen in tegenwoordigheid van Z.K.H. den souvereinen vorst der vereenigde Nederlanden plegtig gevierd op den 10 van wijnmaand 1814.

1830-1834

De Vrijwillige Flankeurs

De Belgische opstand en haare gevolgen

De Groninger Vrijwillige Flankeurs en de Belgische Opstand

Op 5 oktober 1830 riep de koning de bewoners der noordelijke gewesten onder te wapenen, en op 11 November trok de mobiele schutterij, versterkt door 252 vrijwilligers, naar de poort (hoogstwaarschijnlijk de Herepoort). En op 26 november volgde de vrijwillige flankeur-compagnie:

> Op 26 November 1830, om half 9 ’s ochtends, “stond de compagnie aangetreden op de Grote Markt, gereed voor vertrek. Curatoren en hoogleraren waren in plechtige stoet aangekomen. Alweer een toespraak volgde, nu van de rector-magnificus, in dezelfde hoogdravende toon, en daarna marcheerden de militairen af.” (34, W.R.H. Koops, 1982)

Na de tiendaagse veldtocht verlieten de studenten het leger, om zich “weder aan de studiën te wijden.” Op 30 september 1831 trokken de flankeurs Groningen in, terwijl de schutterij drie jaar later de stad in keerde - beide intochten met een “schitterend ontvangst.” (23, Suringa, 1899)

> “Op den 30 September 1831 vereenigen zich des morgens te 5 ure de 50 wagens op de groote markt, wier eigenaars aangeboden hebben […] Te 8 ure wordt het feest van den dag aangekondigd door het spelen van het carillon van den Martinitoren en het uitsteken van der vlaggen. […] Te half een uur trekt de Schutterij […] naar de Buitenwacht […], terwijl intusschen het Garnizoen zich op de groote markt schaart. […] Het carillon speelt, zoodra men op den toren den trein buiten de poort in het gezigt krijgt, doch houdt op, zoodra de trein de stad is binnengetreden. Op de groote Markt aangekomen, plaatst zich de Kompagnie voor het Stadshuis, de niet uitegtrokkene Studenten achter dezelve en achter deze met twee zijvleugels de Schutterij en het Garnizoen. […] Hier doet de Rector Magnificus eene plegtige aanspraak. […] Nadat de plegtigheden op de Markt zijn afgeloopen, begeven zich […] de studenten naar de Area der Akademie.” Hierna vertrekt de Kompagnie ‘per trein’ naar de Grote Markt “om aldaar, na ontvangst der invitatie-billetten tot logement te gaan.” (65, W.R.H. Koops, 1982)

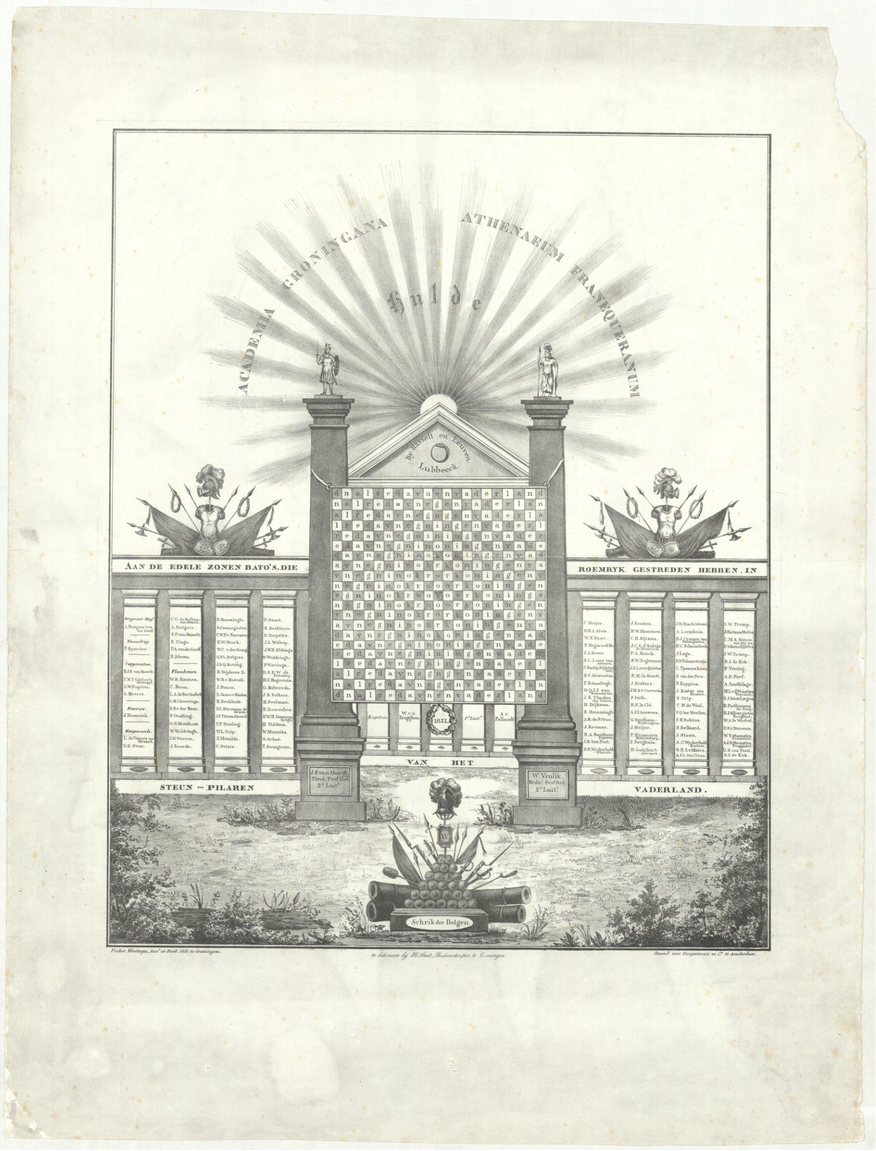

Pieter Hosteyn invent. et fecit. 1831 te Groningen ; steend. van Deguerrois en Co. te Amsterdam, 1831. Herinneringsprent aan de Groninger en Franeker flankeurs, 1831. Afbeelding van een muur met twee zuilen. Op de muur de namen van de strijders. Litho. Groninger Archieven.

“Door de Boekdrukkers en Boekverkoopers zal op de groote Markt een met groen versierde en des avonds verlichte Tempel opgerigt worden, waarin toepasselijke Liederen gedrukt en onder het volk gestrooid zullen worden.” (66, W.R.H. Koops, 1982) (Zie Afbeelding)

“Des avonds te acht ure worden er op de groote Markt onschadelijke Vuurwerken afgestoken. Des avonds te tien ure speelt het carillon een half uur. Gedurende de Feestdagen, is in de Groote Societeit, de Studenten Societeit, en e Societeit *de Uitspanning* toegang verleend aan de Curatoren, Professoren em de Flankeur-Kompagnie.” (66, W.R.H. Koops, 1982)

> “Boven alles muntte de Studenten-sociëteit Mutua Fides welker gevel met een groot fraai geschilderd en gepast zinnebeeldig chassinet prijkte, en voorts met guirlandes van loof en bloemen, met draperieën van de nationale kleuren, en verscheiden andere versieringen, gedeeltelijk ook voor een luisterrijke illuminatie ingerigt, als bedekt was, zonder daarom overladen te zijn.” (67, W.R.H. Koops, 1982)
>
> Wat meer in de verte op de markt zag men, op eene eenigzins verheven plaats, een Tempel (de exacte locatie is onduidelijk), zijnde een achtkantig gebouw van hout, aan alle zijden open, grootendeels van buiten wit, maar omringd van eene gaanderij op groene kolommen rustende, en smaakvol met guirlandes en draperieën versierd. Voor den ingang, tot welken met eenige trappen moest opgeklommen worden, stond in gulden letteren: *De Boekhandel in Groningen aan de dappere Groninger en Franeker studenten* […] Boven elk der acht zijden van de gaanderij las men een kort en gepast opschrift, op het feest van den dag, de dankbaarheid van God, de trouw aan de Koning en Vaderland en den bloei der Hoogeschool betrekking hebbende.” (105, II) (69, W.R.H. Koops, 1982)

Op 22 juni 1832 stonden de Flankeurs voor de laatste keer aangetreden om op de Grote Markt het Metalen Kruis in ontvangst te nemen, dat aan alle deelnemers van de veldtocht werd verleend. (5, E.H. Kossmann, 1982)

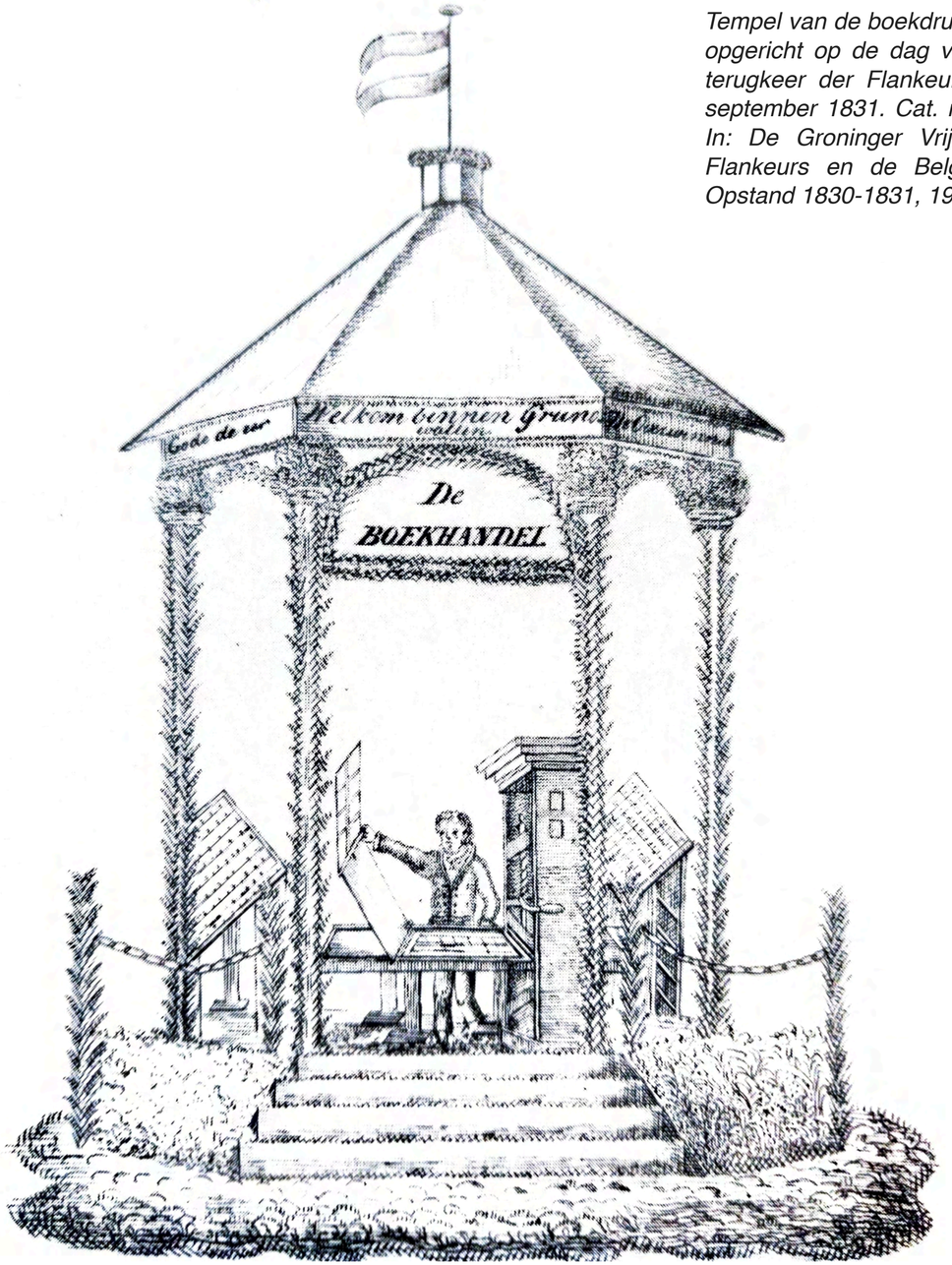

Tempel van de boekdrukkers, opgericht op de dag van de terugkeer der Flankeurs, 30 september 1831. Cat. nr. 74. In: De Groninger Vrijwillige Flankeurs en de Belgische Opstand 1830-1831, 1982.

De Ceremoniële Ruimte (III)

Wanneer, vier jaar na de terugkomst van de vrijwillige flankeurs, dan ook de schutterij in Groningen terugkeert, is het ontvangst opnieuw van grote ceremoniële mate. Het vastgestelde programma “ter regeling van den intogt van het bataillon mobiele groningsche schutterij der stad Groningen, bij des zelfs terugkomst uit het leger, op woensdag den 10 september 1834,” luidt als volgt: na een aantal avonden waarin het carillon en de klokken als zijn gaan luiden, vertrekt op de dag zelf “eene kommissie uit de stads regering, in twee koetsen gezeten […] begeeft zich naar de grenzen van het stads grondgebied […] Het carillon kondigt de nadering van de colonne aan, zoodra dezelve van Martini-toren aan deze zijde van het gehucht Helpman wordt waargenomen. Op dit oogenblik zijn de troepen van de bezetting dezer stad uit de kazerne op de groote markt aangekomen en hebben zich aldaar geschaard. De trein rukt binnen langs den door de ingezetenen met eerebogen, vlaggen en loofwerk versierden heereweg, de heerestraat en guldenstraat tot op de groote markt, waarvan al de gebouwen eveneens zijn versierd. Het bataillon mobiele schutterij neemt plaats midden op de groote markt, front makende naar het raadhuis; het bataillon stedelijke dienstdoende schutterij bezet de voor hetzelve opengelatene zijde van de markt, bijlangs de palen. […] Te negen uren zal aan de noordzijde van het raadhuis door een gezelschap worden afgestoken een aantal vuurwerken. […] De volgenden dag vereenigen zich de beide bataillons schutterij ongewapend voor den middag, te half elf, ten einde een plegtig dankuur bij te wonen. […] Des avonds worden de huizen der ingezetenen verlicht, en wordt, in plaats van het illumineren van het raadhuis, van stadswege eene verlichting voor de Koornbeurs geplaatst, terwijl klokkenspel en muzijk zich afwisselend doen hooren. Door de boekdrukkers, boekverkoopers en boekbinders zal dien avond eene komplete en versierde drukkerij worden vertoond en langs de straten rongevoerd. Op dezelve zullen, op onderscheidene plaatsen der stad, welkomliederen en vreugdegezangen worden gedrukt en onder de toeschouwers verspreid. […] De geheele stad nam deel in de blijde feestviering.” (Groninger Couranten van 12 sept. No. 12, 16, 19, 1834, in: 313-316, E.J. Diest Lorgion, 1852)

In het geval van beide de uit- en intocht van de Groninger flankeurs in 1830, en het ontvangst van de schutterij in 1834, is een zekere eenheidsbegrip nog duidelijk herkenbaar: “de geheele stad nam deel in de blijde feestvieringen.” Ook het gebruik van ‘eerebogen’ en de as die via de Guldenstraat tot ver in de Heereweg strekte toont een gelijkenis met de wijze waarop de Fransen hun intocht deden in de stad. Interessant is ook hoe de colonne aan wordt gekondigd wanneer deze vanuit de hoogten van de Martinitoren wordt waargenomen, en het carillon begint te spelen. In tegenstelling tot onze huidige tijd, waarin men via digitale media vrijwel onafhankelijk wordt van haar geografische gebondenheid, was de grens van het bewustzijn zo’n tweehonderd jaar geleden gehanteerd door de horizon: zij kaderde de gekende ruimte, en wat hierbuiten lag had nog geen bestaan. De Martinitoren functioneerde dus als een soort stadsoog, en had de meest uitstrekkende horizon ter beschikking.

Toch zijn er in de omschrijving een aantal veranderingen te vinden, ten opzichte van de situatie 40 en 20 jaar voor het ontvangst van de schutterij. Één ervan is het feit dat in de avonduren, tijdens de feestelijke avonduren, de korenbeurs ‘geïllumineerd’ was. Ondanks dat we in latere dia’s de toestand van de stadsverlichting zullen introduceren, waaruit blijkt dat deze in de eerste helft van de 19e eeuw nog vrij primitief was, is het frappant te zien dat er vanuit een representatief verlangen een gebouw verlicht werd, terwijl doodgewone straatverlichting - om van A naar B te komen - nog nauwelijks aanwezig was.

Een ander opmerkelijk punt aan de intocht van de schutterij is de rol die het nieuwe stadhuis speelt in deze verbeelding. Zo wordt er gezegd hoe de bataillon plaats neemt “midden op de groote markt, front makende naar het raadhuis.” Interessant hieraan is niet alleen dat het marktplein nu een duidelijk, homogeen midden lijkt te hebben, maar ook dat er vanuit dit desbetreffende ‘midden’ een oriëntatie gemaakt wordt, “naar het raadhuis.” Het belang van deze voorgevel is nog niet eerder te herkennen. Iets anders wat opvalt is hoe de Grote Markt geordend begint te worden, afhankelijk van de relatie de ruimte heeft tot het raadhuis: “tegen negen uur zal aan de noordzijde van het raadhuis door een gezelschap worden afgestoken een aantal vuurwerken.” In tegenstelling tot deze vernieuwde rol van het raadhuis zien we hoe het vóór de oplevering - wat begrijpelijk is - deze representatie nog niet toonde; het is vrijwel niet afgebeeld op de prent van C.C.A. Last. Maar ook tijdens het tweede eeuw feest van de academie, wanneer het bouwwerk al was opgeleverd, zien we hoe het geen plaats neemt in de omschrijving van de intocht van Willem I, en ook geen rol vervult op de prent van H.P. Oosterhuis, als drager van de monarchie.

Het Boek / De Boekdrukpers

Om het belang van de boekdrukpers nog iets krachtiger aan het licht te brengen, en met name voor de eerste helft van de 19e eeuw, waardoor de stad een zekere intellectuele opmars maakte, wordt het volgende nog even kort toegelicht.

Het eeuwfeest van de academie, tezamen met de stichting van het Koninkrijk, ingeluid door koning Willem I (1814) zorgde voor een sterk ideologische lading. Enerzijds werd de nationale eenheid, verankerd in de monarchie, benadrukt. Maar anderzijds werd de ook de stad “als centrum van geleerdheid en Verlichting gepresenteerd.” (84, Boiten). Deze presentatie uitte zich voornamelijk doormiddel van de boekdrukpers. Zo hadden de Groninger boekhandelaren en boekdrukkers een eigen praalwagen met een houten drukpers en een boekwinkel, die in de optocht door de straten werd meegevoerd (zoals benoemd in de omschrijvingen van de ceremonies in 1814 en 1834). “Zo werd het belang van het boek en van het boekbedrijf als zodanig, niet alleen voor de Groningers, maar ook voor de gehele natie aanschouwelijk gemaakt.” (Boiten, 85) De opkomst van het boek heeft ook als gevolge dat er nieuwe boekhandelaren in het centrum vestigen, en tenminste twee aan de Grote Markt: F.J. Hoekzema, aan de Tusschen de Beide Markten, en Kastelein Van der Molen, aan de markt gevestigd (het is onduidelijk waar deze specifiek gevestigd was). Ook vinden er veel veilingen plaats in de panden rondom de Grote Markt: in 1834 vindt er zich een plaats bij logementhouder H. Van der Laan. Het overlijden van archivaris H.O. Feith en prof. Van Swinderen, respectievelijk in 1849 en 1851 tekent het einde van een hoog cultureel/intellectueel tijdperk van de stad, en de hoge mate aan boekdrukpers.

Waar enerzijds de stad werd gepresenteerd als centrum van geleerdheid, was de propaganda voor het koningshuis een centraal motief in de boekdrukpers. Echter werd het autoritaire regime geïmplementeerd door het koningshuis door een aantal figuren bestreden. Als gevolg hiervan werd enig oppositionele pers verboden: E. Meeter & J.H. Bolt, respectievelijk redacteur en boekhandelaar zijn vervolgens gevangen genomen. (30, L. Ast-Boiten, 2011)

1847

De Broodoorlog en zijne Gevolg

Activisme verdwijnt achter de Grote Markt haar gevels

De Broodoorlog

Naast de drie belangrijke gebeurtenissen die nu zijn aangekaart, waar de Grote Markt verbeeld is als een plek waar vrijwel alleen maar blijdschap heerste - het ontvangst van de Fransen, Koning Willem I, en de vrijwillige flankeurs, ieder vanuit een absolute volkseenheid omschreven, was dit natuurlijk grotendeels onderdeel van de propaganda. Sterker nog, de invloed van de Fransen, hetgeen wat de grootste stempel zou drukken op het economische verkeer in de stad, en de wijze waarop men verplicht diende te zijn handel te drijven, had sterk negatieve gevolgen. In een krantenartikel van 1906, reflecterend op de situatie in de Nederlanden tijdens de Franse heerschappij, is te zien hoe een gevestigde handelsman zich benadeeld voelde door de veranderingen die de bezetting met zich mee bracht (zie afbeelding op de volgende dia). Inflatie en de enorme toename van belastinggeld zou gedurende de eerste helft van de 19e eeuw alleen maar toenemen, tevens een resultaat van de “ongehoorde stijging der eerste levensmiddelen” als gevolg van de Belgische opstand, wat veel geld kostte (23, J. Suringa, 1899), in combinatie met de ‘aardappel zieke’, wat de druppel op de gloeiende plaat werd, brak er in 1847 een hongersnood uit. Zo was op 26 juni 1847 “de vlam in de pan” (167-68, B. Hofman, 2004).

26 juni 1847: De gebeurtenis voltrekt zich als volgt: “tegen negen uur verzamelden zich enige jongens met luid gedruis op de markt [Grote Markt], waarbij zich al spoedig een ontelbare massa aansloot. De gehele Grote Markt was letterlijk gevuld met mensen […] Schreeuwen, smijten met stenen en meerdere baldadigheden vielen er voor […] het stadhuis werd met een geduchte overval van het gemeen bedreigd. […] Toen herhaalde waarschuwingen en vermaningen tot rust niets baatten […] heeft men op de menigte moeten vuren, met het ongelukkig gevolg dat vijf personen, waaronder nieuwsgierige toeschouwers van die opschudding, gedood en enigen - men zegt zeven - gewond zijn. Dadelijk daarop werd de markt ontruimd en verspreidden zich de volkshopen langs de straten, alwaar zij aan verscheidene huizen, door het inslaan van glazen en het veroorzaken van meerdere schade, hun baldadigheden botvierden […] Door de krachtige houding van de schutterij en militairen, gelukte het weldra de straten te zuiveren […].” (167-168, B. Hofman, 2004)

Op 27 juni werd een krachtige publicatie van wege den Raad afgekonigd, waarbij onder bedreiging van straf alle samenscholingen “van meer dan vijf personen ten ernstige werden verboden,” terwijl het bij een tweede keur aan ieder werd verboden zich van “’s avonds tien tot ’s nachts half vier op straat te vertoonen,” voorts moesten alle kroegen, herbergen en sociëteiten ’s avonds “om negen uur worden gesloten.” (23, J. Suringa, 1899)

> De volgende regelmaten worden door de Raad opgesteld: “Art. 1. Alle zamenscholingen van meer dan vijf personen worden ten ernstige verboden, en zullen […] met geweld worden uiteen gedreven.” Vervolgens wordt er over gevangenschap gesproken indien men zich hier tegen verzet, waarna er tevens een avondklok wordt ingeluid. (319-320, E.J. Diest Lorgion, 1852)

De Provinciale Groninger Courant van 30 juni meldt: “Vijf personen, waaronder nieuwsgierige toeschouwers” vinden de dood en zeven gewond. Vervolgens worden er “ruiten ingegooid en pakhuizen geplunderd.” (167, B. Hofman, 2004)

De burgerij gedroeg zich vervolgens rustig en door “verlaging van den broodprijs kwam de mindere man tot kalmte.” […] “Binnen korten tijd was de orde hersteld.” […] “Die orde is sinds 1847 [geschreven in 1899] niet weer verstoord, en voor eene herhaling van een broodoorlog bestaat in onze dagen geen vrees.” (23, J. Suringa, 1899). Deze herstelde rust kan tevens in relatie staan tot de nieuwe Grondwet van 1848, wat het liberalisme in de stad kenbaar maakte, waaronder het ulta-liberale blad *De tolk der vrijheid*, dat van 1840-43 verscheen.

Ondanks dat de problemen opgelost leken te zijn, en het welzijn niet meer in dezelfde staat zou verkeren, hebben de gevolgen van de broodoorlog, de zekere mate van een controlestaat die het opleverde, er voor gezorgd dat de publieke ruimte, als podium voor demonstratie, onder de voeten van de burgers weg werd geveegd (het lijkt er op dat er voor een aanzienlijk lange tijd geen protest meer op de Grote Markt plaatsvond). Met name door de opkomst van de sociëteiten en genootschappen in de 2e helft van de 19e eeuw kunnen we aannemen dat hetgeen wat zich eerst op de markt, in de publieke ruimte deed afspelen, achter de gevels van het marktplein versnipperde, in besloten kringen. Het feit dat een groot aantal sociëteiten zich in de panden rond de markt gaat vestigen lijkt hier mee te maken te hebben (de locatie van deze genootschappen zullen we in latere dia’s toelichten).

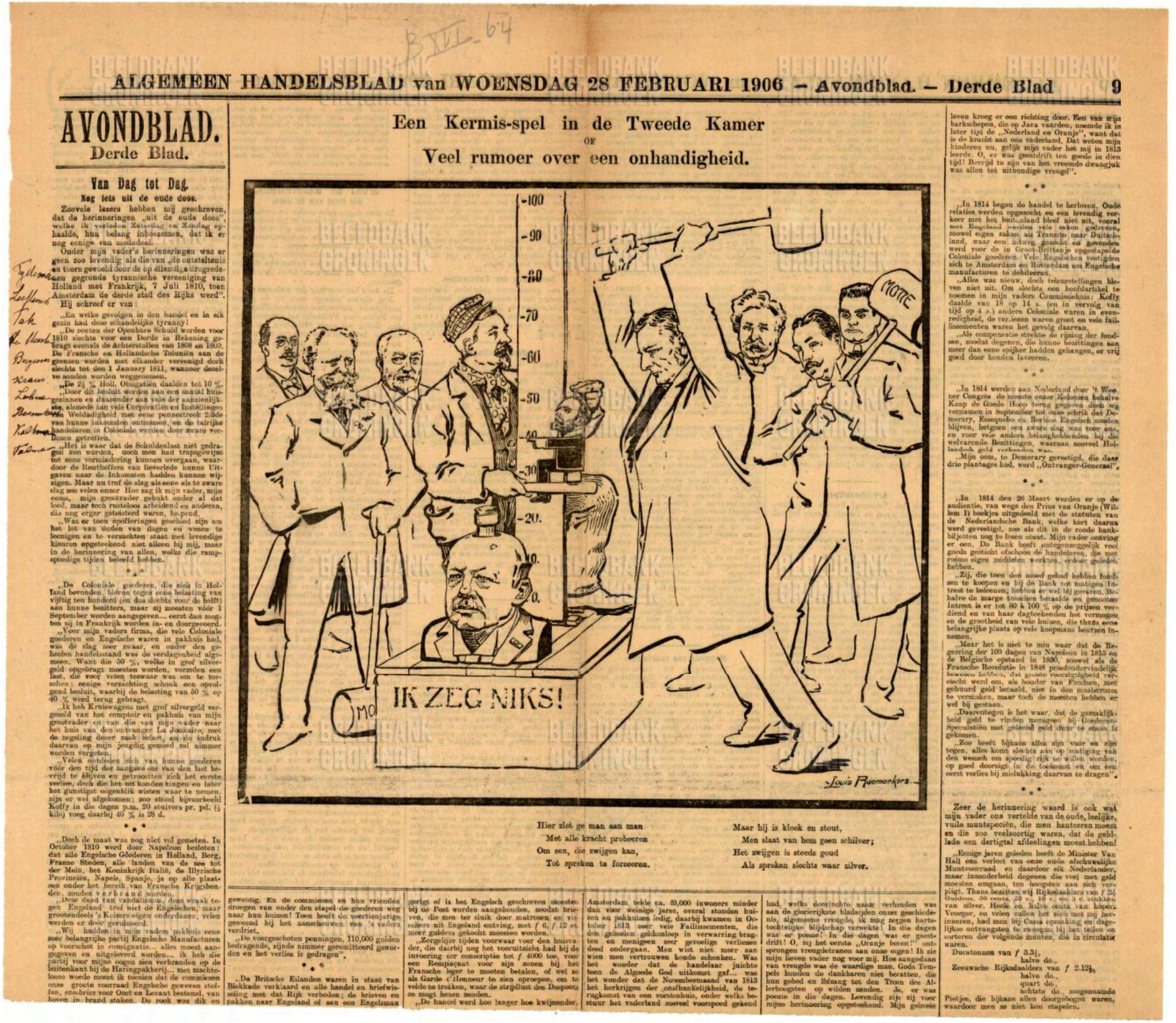

ALGEMEEN HANDELSBLAD van WOENSDAG 28 FEBRUARI 1906 — Avondblad. — Derde Blad 9

AVONDBLAD.
Derde Blad.

Van Dag tot Dag.

Nog iets uit de oude doos.

Zoovele lezers hebben mij geschreven, dat de herinneringen „uit de oude doos", welke ik verleden Zaterdag en Zondag ophaalde, hun belang inboezemen, dat ik er nog eenige van mededeel.

Onder mijn vader's herinneringen was er geen zoo levendig als die van „de ontsteltenis en toorn gevoerd door de op ellendige drogredenen gegronde tyrannische vereeniging van Holland met Frankrijk, 7 Juli 1810, toen Amsterdam de derde stad des Rijks werd".

Hij schreef er van:

„En welke gevolgen in den handel en in elk gezin had deze schandelijke tyrannij!

„De renten der Openbare Schuld werden voor 1810 slechts voor een Derde in Rekening gebragt evenals de Achterstallen van 1808 en 1809. De Fransche en Hollandsche Tolunien aan de grenzen werden met elkander vereenigd doch slechts tot den 1 January 1811, wanneer dezelve zouden worden weggenomen.

„De 2½ % Holl. Obligatien daalden tot 10 %.

„Door dit besluit werden aan een aantal huisgezinnen en daaronder aan vele der aanzienlijkste, alsmede aan vele Corporatien en Instellingen en Weldadigheid met eene pennestreek 2/3de van hunne inkomsten ontnomen, en de talrijke handelaren in Coloniale waren door zware verliezen getroffen.

„Het is waar dat de Schuldenlast niet gedragen zou worden, doch men had trapsgewijze tot eene vermindering kunnen overgaan, waardoor de Rentheffers van lieverlede hunne Uitgaven naar de Inkomsten hadden kunnen wijzigen. Maar nu trof de slag als eene als te zware slag zoo velen onzer. Hoe zag ik mijn vader, mijn oom, mijn grootvader gebukt onder al dat leed, maar toch rusteloos arbeidend en anderen, die nog erger gestelderd waren, bepend.

„Was er toen opofferingen gebracht zijn en het tot van tijden van dagen en weken te leenigen en te verzachten staat met levendige kleuren opgeteekend niet alleen bij mij, maar in de herinnering van allen, welke die rampspoedige tijden beleefd hebben.

* * *

„De Coloniale goederen, die zich in Holland bevonden, bleven tegen eene belasting van vijftig ten honderd (en dus slechts voor de helft) aan hunne bezitters, maar zij moesten vóór 1 September worden aangegeven... eerst dan mogten zij in Frankrijk worden in- en doorgevoerd.

„Voor mijn vaders firma, die vele Coloniale goederen en Engelsche waren in pakhuis had, was de slag zeer zwaar, en onder den geheelen handelsstand was de verslagenheid algemeen. Want die 50 %, welke in grof zilvergeld opgebragt moesten worden, vormden een last, dat voor velen teenaar was om te torschen: eenige verzachting schonk een oprolgend besluit, waarbij de belasting van 50 % op 40 % werd terug gebragt.

„Ik heb Kruiswagens met grof zilvergeld vergeefd van het comptoir en pakhuis van mijn grootvader en van die van mijn vader naar het huis van den ontvanger La Jonkaire, met de regeling dezer zaak belast, en de indruk daarvan op mijn jeugdig gemoed zal nimmer worden vergeten.

„Velen onzer hadden zich van hunne goederen vóór den tijd der aangave en van den last bevrijd te blijven en getroostten zich het eerste verlies, doch die het uit konden zingen en later het gunstigst oogenblik wisten waar te nemen, zijn er wel afgekomen; zoo stond bijvoorbeeld Koffy in die dagen p.m. 20 stuivers pr. pd. (½ kilo) voog daarbij 40 % is 28 d.

* * *

„Doch de maat was nog niet vol gemeten. In October 1810 werd door Napoleon besloten: dat alle Engelsche Goederen in Holland, Berg, Franze Steden, alle landen van de zee tot der Mein, het Koninkrijk Italië, de Illyrische Provincien, Napels, Spanje, ja op alle plaatsen onder het bereik van Fransche Krijgsbenden, zouden verbrand worden.

„Deze daad van vandalisme, deze wraak tegen Engeland trof niet de Engelschen, maar grootendeels 's Keizers eigen onderdanen, velen werden er door gerulneerd.

„Wij hadden in mijn vaders pakhuis eene zeer belangrijke partij Engelsche Manufacturen op voorschot in consignatie... alles moest aangegeven en uitgeleverd worden... Ik heb die partij voor mijne oogen zien verbranden op de buitenkant bij de Haringpakkerij... met machteloose woede moest ik toezien dat de commiezen onze groote voorraad Engelsche geweven stoffen, cambrics voor Oost en Levant bestemd, van boven in brand staken. De rook was dik en geweldig. En de commiezen en hun vrienden droegen van onder den stapel de goederen weg naar hun huizen! Toen heeft de voertienjarige geweend bij het aanschouwen van 's vaders verdriet.

„De voorgeschoten penningen, 110,000 gulden bedragende, zijnde nimmer geremitteerd geworden en het verlies is gedragen".

* * *

„De Britsche Eilanden waren in staat van Blokkade verklaard en alle handel en briefwisseling met dat Rijk verboden; de brieven en pakken naar Engeland of aan een Engelsman gericht of in het Engelsch geschreven moesten bij de Post worden aangehouden, zoodat brieven, die men ter sluik door matrozen en vischers uit Engeland ontving, met ƒ 6, ƒ 12 et meer guldens gekocht moesten worden.

„Zorgelijke tijden voorwaar voor den huisvader, die daarbij nog het vooruitzicht had bij de invoering der conscriptie tot ƒ 4000 toe, voor een Remplaçant voor zijn zonen bij het Fransche leger te moeten betalen, of wel ze als Garde d'Honneur te zien oproepen, om te velde te trekken, waar de strijdlust des Despoots zo mogt heeren zenden.

„De handel werd hoe langer hoe kwijnender. Amsterdam telde ca. 59,000 inwoners minder dan voor weinige jaren, overal stonden huizen en pakhuizen ledig, daarbij kwamen in October 1813 zeer vele Faillissementen, die den gehoelen geldomloop in verwarring brag ten en menigeen zeer gevoelige verliezen deed ondergaan. Men wist niet meer aan wien men vertrouwen konde schenken. Was het wonder dat de handelaar juichte toen de Algoede God uitkomst gaf... was het wonder dat de Novembermaand van 1813 het herkrijgen der onafhankelijkheid, de terugkomst van een vorstenhuis, onder welks bestuur het vaderland zooveel voorspoed gekend had, welks doorinchte naam verbonden was aan de glorierijkste bladzijden onzer geschiedenis, algemeene vreugde, ik mag zeggen hartstochtelijke blijdschap verwekte! In die dagen was er geestdrift! O, hij het eerste „Oranje boven!" ontsprongen vreugdetranen aan onze oogen! Ik zie mijn lieven vader nog voor mij. Hoe aangedaan van vreugde was die waardige man. Gods Tempels konden de dankbaren niet beatten, die hun gebed en lofzang tot den Troon des Alerhoogsten op wilden zenden. Ja, er was ponzie in die dagen. Levendig zijn zij voor mijne herinnering opgeteekend. Mijn gebeele leven kreeg er een richting door. Een van mijn barkschepen, die op Java vaarden, noemde ik in later tijd de „Nederland en Oranje", want dat is de kracht aan ons vaderland. Dat weten mijn kinderen nu, gelijk mijn vader het mij in 1813 leerde. O, er was geestdrift ten goede in dien tijd! Bevrijd te zijn van het vreemde dwangjuk was allen tot uitbundige vreugd".

* * *

„In 1814 begon de handel te herleven. Oude relaties werden opgezocht en een levendig verkeer met het buitenland bleef niet uit, vooral met Engeland werden vele zaken gedreven, zoowel eigen zaken als Transito naar Duitschland, waar een uitweg gezocht en gevonden werd voor de in Groot-Brittanje opgestapelde Coloniale goederen. Vele Engelschen vestigden zich te Amsterdam en Rotterdam en Engelsche manufacturen te debiteeren.

„Alles was nieuw, doch teleurstellingen bleven niet uit. Om slechts een hoofdartikel te noemen in mijn vaders Commissiehuis: Koffy daalde van 18 op 14 s. (en in vervolg van tijd op 4 s.) andere Coloniale waren in evenredigheid, de ver.iezen waren groot en vele faillissementen waren het gevolg daarvan.

„Als compensatie strekte de rijzing der fondsen, zoodat degenen, die hunne bezittingen aan meer dan eene spijker hadden gehangen, er vrij goed door konden laveeren.

* * *

„In 1814 werden aan Nederland door 't Weener Congres de meeste onzer Koloniën behalve Kaap de Goede Hoop terug gegeven doch wij vernamen in September tot onze schrik dat Demerary, Essequebo en Berbice Engelsch zouden blijven, hetgeen een zware slag was voor ons, en voor vele andere belanghebbenden bij die welvarende Bezittingen, waaraan sooveel Hollandsch geld verbonden was.

„Mijn oom, te Demerary gevestigd, die daar drie plantages had, werd „Ontvanger-Generaal".

* * *

„In 1814 den 26 Maart werden er op de audientie, van wege den Prins van Oranje (Willem I) boekjes uitgedeeld met de statuten van de Nederlandsche Bank, welke kort daarna werd gevestigd, zoo als dit in de roode bankbiljetten nog te lezen staat. Mijn vader ontving er een. De Bank heeft ontegenzeggelijk veel goeds gesticht afgezien van handelaren, die met ruime eigen middelen werkten, erdoor geholpen hebben.

„Zij, die toen den moed gehad hebben fondsen te koopen en bij de Bank tot matigen Intrest te beleenen, hebben er wel bij gevaren. Behalve de marge houden betaalde en genooten Intrest is er tot 80 à 100 %, op de prijzen verdiend en van haar dagteekenen het vermogen en de grootheid van vele huizen, die thans eene belangrijke plaats op vele koopmans beurzen innemen.

„Maar het is niet te min waar dat de Regeering der 100 dagen van Napoleon in 1815 en de Belgische opstand in 1830, zoowel als de Fransche Revolutie in 1848 zoodanig schrikbeeld hebben, dat groote voorzichtigheid vereischt werd om, als houder van Fondsen, met gehuurd geld betaald, niet in den maalstroom te vermaken, maar toch de meesten hebben er wel bij gestaan.

„Daarentegen is het waar, dat de gemakkelijkheid geld te vinden menigeen bij Goederenspeculatien met geleend geld duur te staan is gekomen.

„Zoo heeft bijkans alles zijn voor en zijn tegen, alles komt slechts aan op matiging van den wensch om spoedig rijk te willen worden, op goed doorzigt in de toekomst en om een eerst verlies bij misluking daarvan te dragen".

* * *

Zeer de herinnering waard is ook wat mijn vader ons vertelde van de oude, leelijke, vuile muntspeciën, die men hanteeren moest en die zoo veelsoortig waren, dat de geldlade een dertigtal afdeelingen moest hebben!

„Eenige jaren geleden heeft de Minister Van Hall ons verlost van onze oude afschuwelijke Muntvoorraad en daardoor elk Nederlander, maar inzonderheid degenen die veel met geld moesten omgaan, ten hoogsten aan zich verpligt. Thans bestaan vij Rijksdaalders van ƒ 2½ Guldens, 50 cents, 25 c., 10 c. en 5 c. stukken van silver. Heele en halve cents van koper. Vroeger, en velen zullen het zich met mij herinneren, had men bij Cassa opmaking en dagelijkse ontvangsten te zweegen: bij het teilen en sorteren der volgende munten, die in circulatie waren.

Ducatonnen van ƒ 3.3½,
Zeeuwsche Rijksdaalders van ƒ 2.12½,
halve do.,
halve do.,
quart do.,
achtste do., zoogenaamde Pietjes, die bijkans allen doorgebogen waren, waardoor men ze niet kon stapelen.

Een Kermis-spel in de Tweede Kamer
OF
Veel rumoer over een onhandigheid.

Hier ziet ge man aan man
Met alle kracht probeeren
Om een, die zwijgen kan,
Tot spreken te forceeren.

Maar hij is klook en stout,
Men slaat van hem geen schilver;
Het zwijgen is steeds goud
Als spreken slechts waar zilver.

De situatie tijdens de Franse heerschappij wordt als volgt omschreven: “onder mijn vaders herrineringen was er geen zoo levendig als die van de ontsteltenis en toorn gevoerd door de op ellendige drogredenen gegronde tyrannische vereeniging van Holland met Frankrijk, 7 juli 1810 […] De coloniale goederen, die zich in Holland bevonden, bleven tegen eene belasting van vijftig ten honderd (en dus slechts voor de helft) aan hunne bezitters […] Voor mijn vaders firma […] was de slag zeer zwaar. […] Doch de maat was nog niet vol gemeten. In October 1810 werd door Nepoleon besloten: dat alle Engelsche Goederen in Holland, Berg, Franze Steden, alle landen van de zee tot der Mein […] zouden verbrand worden. […] Ik heb die partij voor mijne oogen zien verbranden […] Met machtelooze woede moest ik toezien dat de commiezen onze groote voorraad […] van boven in brand staken. […] Daarbij kwamen in October 1813 zeer vele faillisementen die den geheelen geldomloop in verwarring bragten […] Men wist niet meer aan wie men vertrouwen konde schenken.” Een ander toepasselijke opmerking is de verwarrende situatie rondom de nieuwe munt, ingevoerd door Napoleon: “Zeer de herrinering waard is ook wat mijn vader ons vertelde van de oude, leelijke, vuile muntspeciën, die men hanteeren moest en die zoo veelsoortig waren, dat de geldlade een dertigtal afdeelingen moest hebben!”

Louis Raemaekers, 1906. Een kermis spel in de Tweede Kamer. Spotprent afgebeeld: Lieftinck, mr. Th. de Meester, jhr. mr. H. Goeman Borgesius, J. Kraus, mr. A.F. de Savornin Lohman. Uit Algemeen Handelsblad, 28 feb. 1906. (64).

1828-1879

De Ontmanteling als breed begrip

De verdwijning van de stad haare vorm en het effect op de binnenruimte

De Ontmanteling

Het verlies van Groningen haar onafhankelijkheid als zelfstandig republiek aan het einde van de 18e eeuw zou “haar geheele positie naar buiten” doen veranderen, zoals door Peters omschreven. Het verdwijnen van de stad haar cocon begon dan ook door de politieke verschuiven, ingeluid door de Fransen.

Zo bestaat ontmanteling van de stad eigenlijk uit drie direct benoembare gebeurtenissen: de verdwijning van de stad haar binnenpoorten (1828, zie afbeelding); de afschaffing van het poortgeld in 1851; en de uiteindelijke ontmanteling van de wallen in 1879. Ondanks dat deze laatste ingreep de meeste ruimtelijke impact te weeg bracht, zijn wij in staat te beargumenteren dat met kijk op de casus *Groote Markt*, en de periode van de 19e eeuw, de verdwijning van de stad haar binnenpoorten en de opheffing van het poortgeld een minstens gelijkwaardige impact heeft gehad op het gebruik de ruimte. De ontmanteling moet niet gezien worden als één ingreep, maar een langdurige verandering wat gedurende het tijdsbestek van de casus, de 19e eeuw, een leidend motief aanneemt. Het doen verdwijnen van een plek haar grenzen en het effect op de ruimte die hierin besloten ligt, wordt op passende wijze door Peters verwoord, hoewel retrospectief gekeken vanaf het begin van de twintigste eeuw: “[…] zodat Groningen nu weder, evenals in het begin harer Stad-wording, eene open ongesloten woonplaats is geworden, die zich naar alle zijden vrijelijk in het landschap kan uitbreiden en dit eensdeels zoo dom mogelijk gedaan heeft, er blijkbaar niet bij stilstaande, hoe haren vroegeren uitleg plaats had en hoe een uitleg behoort plaats te hebben.” Hierbij sluit hij aan: “Zij [de Stad] werd bovendien vrijer èn luchtiger èn veel grooter ook, ofschoon met die grootte haar kracht en haar innerlijke waarde nu juist niet toenam.” (21-24, C.H. Peters, Oud Groningen, 1907.)

Het begrip *plaats*, en de kwaliteit van het *plaats hebben*, wordt door Peters in tegenstelling gebracht met de ontmantelde stad. De wijze waarop periferie en hart, buiten en binnen, een impact op elkaar hebben, en dit één is die door Peters als negatief wordt bestempeld, was in de twintigste eeuw een meer voorkomend, doch retrospectieve gedachte. Echter was de stemming in de stad totaal anders gezind, in de periode wanneer de Vestingswet werd afgekondigd. Zo schreef de redacteur van de Provinciale Groninger Courant op 11 maart 1874: “De vlaggen uit! […] Groningen heeft nimmer zulk een blijde boodschap vernomen, ook deze dag verdient herdacht te worden in de volgende tijden.” Zo omschrijft Schuitema Meijer vervolgens over dit tafereel: “Deze keer had niet de vijand hen benauwd, maar de vestingwerken zelf. Groot was de vreugde, overal wapperden de vlaggen. De vrolijke tonen van het muziekkorps der dienstdoende schutterij klonken de volgende dag in de straten.” Zo wordt ook luchttoevoer van de binnenstad aangekaart: er bestond een gemis naar “de frissche reine adem der velden, die verschrikt terugdeinsde voor de poorten; onmiddellijk achter de wallen, in naauwe bedompte huizen […] bleef elke smetstof hangen.” (9-10, Schuitema Meijer, 1963) De “enge insluiting,” zoals Mulock Houwer het eens noemde (9, Mulock Houwer, 1921) werd dan ook beklaagd door kooplieden en handelaren, zoals zij die op de markt hun kramen beheerden. In combinatie met de vele luchten die ontstonden door het handelsverkeer en de nog relatief primitieve staat van de ruimtelijke hygiene, had de geslotenheid van de stad als gevolg van de wallen dus een zekere sluimerende negatieve invloed op het marktwezen. Met andere woorden: de Grote Markt ondervond tot in zekere hoogte de negatieve effecten van deze ‘begrenzing’.

1828: Binnenpoorten verwijderd

1851: Poortgeld afgeschaft

1874: Vestingswet afgekondigd

1875: Ontmanteling van start

1879: Buitenpoorten en wallen verwijderd

Dit is vermoedelijk de door de firma Scholtens en Zoon uitgegeven kaart (litho), vermeld door B. ten Brugge Cate in G.V. 1900 bl. 168. Plattegrond van Groningen met plan van ontmanteling, naar kadastrale gegevens, 1874-1880.

J. Oomkens, 1828. Lithografie. Afbeelding der Poele Poort te Groningen van de zuidzijde der boog af te zien, zoo als dezelve zich in afbraak op den 13 september 1828 voordeed.

1926

Het Gemis van de Vesting

Nostalgische invullingen voor de Groote Markt: verblijfsruimte versus verkeer

Het Verlies van de Vesting

We nemen even een sprong de tijd in, naar de eerste helft van de twintigste eeuw. Zoals in de vorige dia's aangegeven was de stemming onder de bevolking omtrent de afschaffing van de vestingswet positief gezind. Het is echter zo dat al sluimerend een gevoel van een verlies van de vesting op lijkt te treden. Wij zien bijvoorbeeld hoe er in de jaren twintig door gemeentearchitect Siebe Jan Bouma (toen nog werkend voor J.A. Mulock Houwer) gezocht werd naar een middeleeuwse beleving van de stad haar centrum. Zo stelt Bouma voor om de Grote Markt te 'sluiten' door ter plaatse van de ingang van de Oude Ebbingestraat een nostalgisch blok te bouwen, "compleet met speklagen en trapgevels en een tweetal poorten voor het verkeer," hoewel het ontwerp (waar helaas geen beeldmateriaal van te vinden lijkt te zien) door Herma Hekkema als "naïef-historiserend" (61, Hekkema) over zou komen, vandaag de dag, laat het plan duidelijk zien hoe het gemis van de stad haar voormalige stadspoorten tot een mogelijk vernieuwd beeld van de Grote Markt heeft geleid: voor het gemis van de stad haar verloren grens, en het besloten karakter dat zij met zich mee bracht, lijkt een geromantiseerde oplossing gezocht te worden in Grote Markt haar omsluiting. We zouden kunnen zeggen dat het marktplein de verbeelding krijgt van een op zichzelf staande, kleine vesting. In een ontwerpstudie van Bouma voor de Grote Markt, waar jammer genoeg deze nieuwe Ebbingepoort net buiten valt, is de historisering en verdichting te herkennen: een tal slanke en hoge panden, met hun trapgevels en gotische elementen vervangen de relatief lage en brede bebouwing op de locatie: het geheel voelt compacter aan.

S.J. Bouma, 1940. Ontwerpstudie voor een bebouwing aan de Grote Markt

Grote Markt als Gebruiksruimte: een totaalconcept

In het volgende hoofdstuk zal worden toegelicht hoe de 19e eeuw in het teken stond van de effecten die de Franse heerschappij en daarmee het kadastraal ruimtegebruik met zich mee brachten. De verdwijning van straatmeubilair, en de segmentatie tussen publiek en privaat die in sterke mate toenam, zou tot in de 20e eeuw nog door gevoerd worden. Het is echter in deze nieuwe periode, ná de verdwijning van de vesting de grote stadsuitbreidingen plaatsvinden, dat er een hernieuwd begrip komt van de stad haar centrum, de Grote Markt, als verblijfsplek. Hoewel primaire documentatie van desbetreffende figuren zoals W.A. Scholten en J.A. Mulock Houwer afwezig lijkt te zijn, kunnen wij ons wel richten op de daadwerkelijke aankleding van die gebruiksruimte, het ameublement van de straat. Belangrijk om te weten is dat Bouma, als architect beïnvloed door de Amsterdamse School en de zekere plastische-esthetiek die hieraan verbonden was, een zekere relatie aanging met het idee van de totaalkunstwerk: de expressie stopt niet bij de grenzen van het enkele bouwwerk, maar wordt in de publieke ruimte doorgevoerd. Zo heeft Bouma voor de Grote Markt een aantal handelingen verricht:

1926: *Tapijtplein*: Een belangrijke ingreep van Bouma is het zogeheten tapijtplein. Waar eerst het marktplein met haar grote keien tot aan de met natuurstenen plaatjes omringde trottoirs strekte (zie latere dia's), en het marktplein rond de eeuwwisseling van 1900 een transformatie kreeg die op het tramwezen werd ingericht - zij doorkruiste het plein vanuit de hoeken, werd in de jaren 20 door Bouma een nieuwe ruimte gemarkeerd. Zo kreeg het plein ten behoeve van de autowegen die hetgeen omcirkelden een extra barrière. Deze infrastructurele omlijning werd door Bouma expressie gegeven, door het middenstuk ietwat te verhogen, van een nieuwe betegeling te voorzien, en met een donkerkleurige kartelrand omringd en gedecoreerd (ook de lange straatlantaarns volgen het rechthoek). Als een huiskamer met haar bekleding, kreeg het marktplein nu ook een huiselijk element: een tapijt. Met andere woorden: de Grote Markt werd als een interieur behandeld. Waar we in de vorige dia omschreven hoe Bouma de pleinwanden van een versterkt besloten uitstraling wou voorzien, en zo mogelijk het gemis van de stadswallen op wou vullen, past dit bij het idee dat het marktplein een huiskamer van de stad zou kunnen worden.

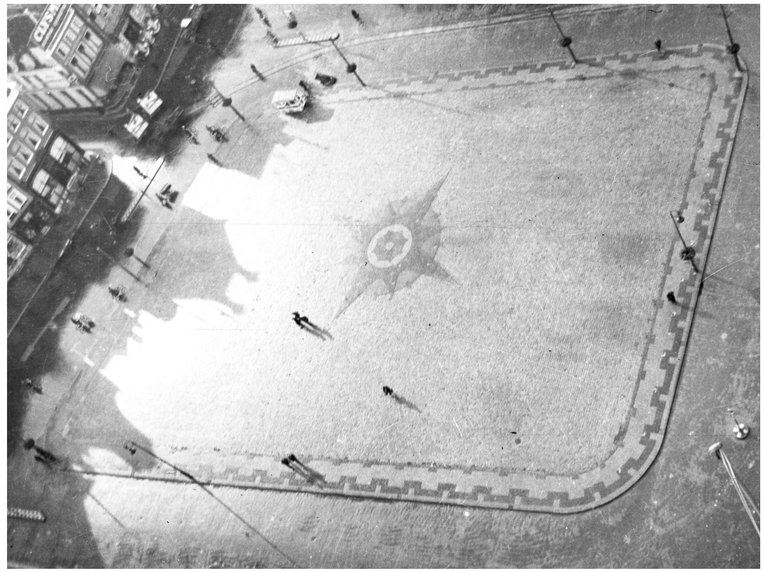

'Openbare Werken', 1932. Groningen : Grote Markt zuidzijde : met marktplein. Groninger Archieven.

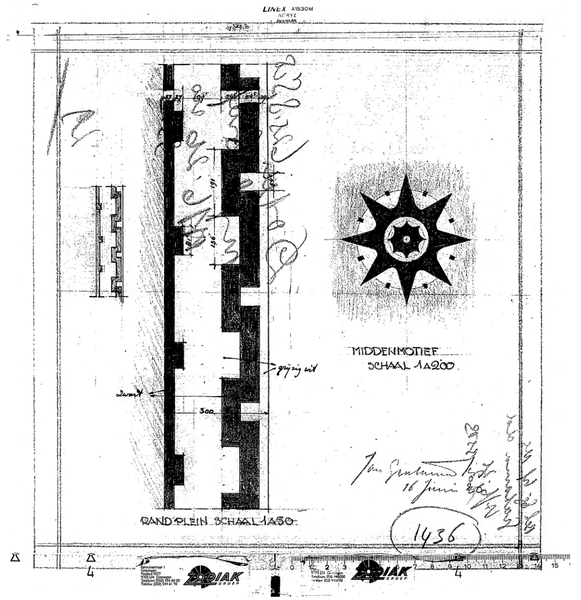

Windroos en tapijtplein afgebeeld. / S.J. Bouma, 1926. Grote Markt middenmotief en rand plein.

1926: *Windroos*: In het midden van het strikt omlijnde tapijtplein bevond zich de zogeheten windroos. Hoewel deze compositie in de bestrating geen ruimtelijk ameublement was, gaf de tweedimensionale vorm het centrum van de stad Groningen aan. We kunnen inzien hoe er door de vele stadsuitbreidingen, en daarmee de frontier van de stad die steeds verder weg is gelegd, een verlangen naar een homogeen centrum; een punt van oriëntatie. Echter kan Bouma's oplossing alleen symbolisch beschouwd worden. Wanneer men zich op ooghoogte door de stad beweegt valt de windroos vrijwel niet te zien, alleen in vogelvlucht (zie afbeelding). Met andere woorden: het tweedimensionale patroon heeft verder geen effect op de gebruiksruimte, het dient alleen symbolisch.

1926: *Openbare toiletten*: Aangezien het onduidelijk is wat de staat van de publieke urinoirs was aan de Grote Markt gedurende de 19e eeuw, iets wat door S.E. Stratingh (een figuur die we later zullen introduceren) in zijn proefschrift van 1858 nogmaals wordt benadrukt: "de publieke privaten zijn zoo weinig in getal, dat zij haast niet besproken hoeven te worden," (S.E. Stratingh, 1858) wordt er door Mulock Houwer aan het begin van de twintigste eeuw geïnitieerd om een publiek toegankelijk toiletgebouw te plaatsen op het marktplein, en vervaardigd door Bouma (zie afbeelding). Een natuurstenen bordes met siersmeedwerk en een ijzeren straatlantaarn strekken uit het plein omhoog, terwijl vanuit een centraal gelegen kamertje beide entrees goed bekeken kunnen worden.

1926: *Tramgebouwtje*: Een ander markant object vestigt zich in hetzelfde jaar aan de andere (noord)zijde van het stadhuis, het tramgebouwtje en tevens als kiosk in gebruik. Zoals omschreven door Hekkema is het gebouw met zijn "gestroomlijnde uiterlijk en horizontale banen een vorm van beeldrijm op een stadstram." (131, H. Hekkema, 1992).

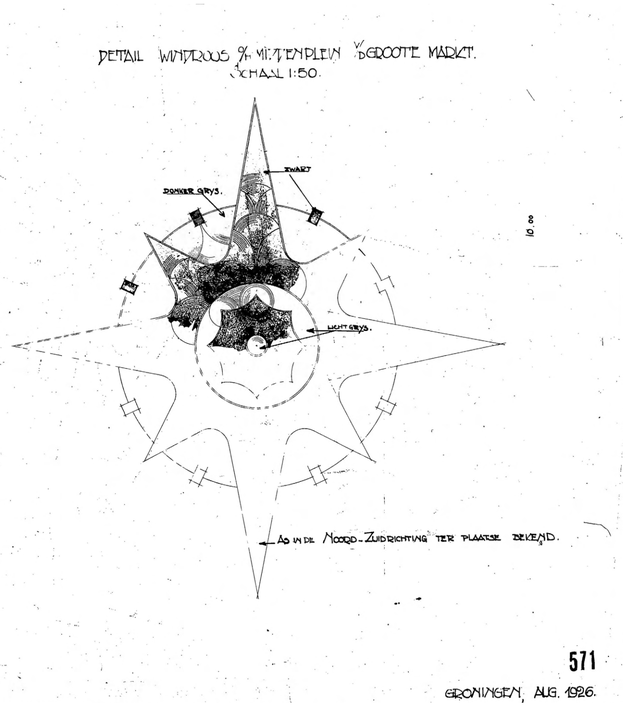

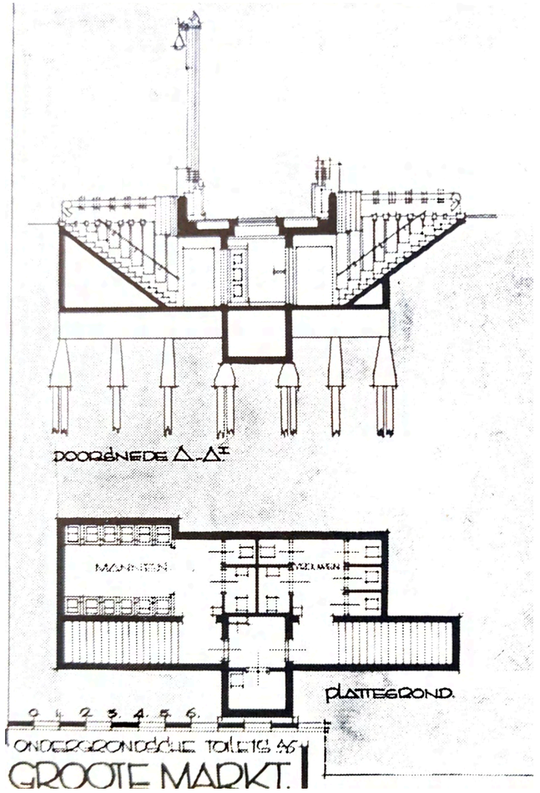

Linksboven: Siebe Jan Bouma, 1926. Tekening Windroos. Voorlopig inrichtingsplan Grote Markt 03.09.21. / Rechtsboven: Siebe Jan Bouma, 1926. Ondergrondsche Toilets Groote Markt. Plattegrond en doorsnede. In: S.J. Bouma, Herma Hekkema. / Links: S.J. Bouma, 1926. Tramgebouwtje. In: S.J. Bouma, Herma Hekkema.

Het Tramwezen

De ingrepen die Bouma voor de Grote Markt tot stand bracht waren een reactie op de situatie waar het marktplein zich tijdens de eeuwwisseling in bevond. Vóor de bouw van het elektrische tramproject was de bewegingsroute van de paardentram gerust op de meest gemakkelijke manier waarop er door de stad vervoerd kon worden. Om vanuit de Vismarkt bij de hoofdwacht, en de Sint Jansstraat uit te komen, evenals de route van de Oude Ebbingestraat naar de Oosterstraat, was de beste optie het doorkuizen van de Grote Markt. Het marktplein werd als gevolg ingericht om deze infrastructurele banen te handhaven: de bestrating op de onderstaande foto toont hoe de lichtere stenen de verkeersruimte accentueren. Vervolgens werd het marktwezen binnen de driehoeken gesitueerd (zie plattegrond rechts). Het feit dat de markt zich uiteindelijk naar de Vismarkt deed verspreiden moet wel een gevolg zijn geweest van de ruimte die verloren is gegaan aan het tramproject. Een ander kwelpunt is het mogelijke verlies van een middelpunt, zoals die bij de vele ceremonies werd bekroond (denk bijvoorbeeld aan de positie van de vrijheidsboom). Het lijkt dan ook aannemelijk dat de gigantische lantaarn (afgebeeld in de foto als op de plattegrond) dit centrum zou moeten markeren, ookal ligt het wat ongelukkig naar voren geschoven. Kijken wij vervolgens naar de plattegrond op de volgende dia, dan is te zien hoe de situatie vóor en ná de invoering van de elektrische tramlijn, de kruisende paden inactief zou maken; deze baande na de ingrepen van 1910 om het marktplein heen. Bewust van deze context is het te begrijpen dat Bouma uiteindelijk de inrichting een schop gaf: de kruisende paden konden nu worden verwijderd, en het marktplein kon weer één geheel vormen - maar dan nu wel daadwerkelijk in het midden gemarkeerd, en hoe: een windroos.

Boven: 1875-1900, Plattegrond van de Grote Markt met aanduiding van standplaatsen van kramen op marktdagen. / Onder: 1890-1895, J.G. Kramer. Groningen : Grote Markt oostzijde : marktdag : gezien naar het oosten. Groninger Archieven.

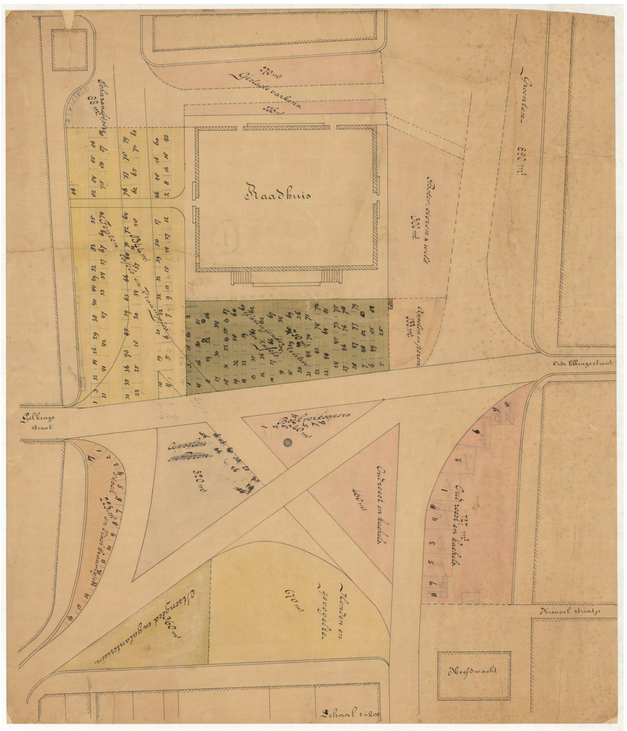

- **1909**: Bovengrondse leidingen en de bouw van de rails begonnen.
- **1909-10**: Het op de paardentram ingerichte net wordt geleidelijk verbouwd voor het gebruik van een elektrische tram.
- **1910**: Tramlijnen Noorderstation en Halte-Heereplein naar de Grote Markt worden beiden voor het eerst in gebruik gemaakt. Ofwel, de tramlijn snijdt dwars door de stad heen.
- **1921**: De tramlijn op Haren wordt officieel geopend (zie afbeelding op volgende dia).
- **1926**: Bouma ontwerpt een tramhuisje aan de noordzijde van het Stadhuis, op de Grote Markt (zie afbeelding).
- **1949**: De tramdienst van Groningen wordt officieel opgeheven.

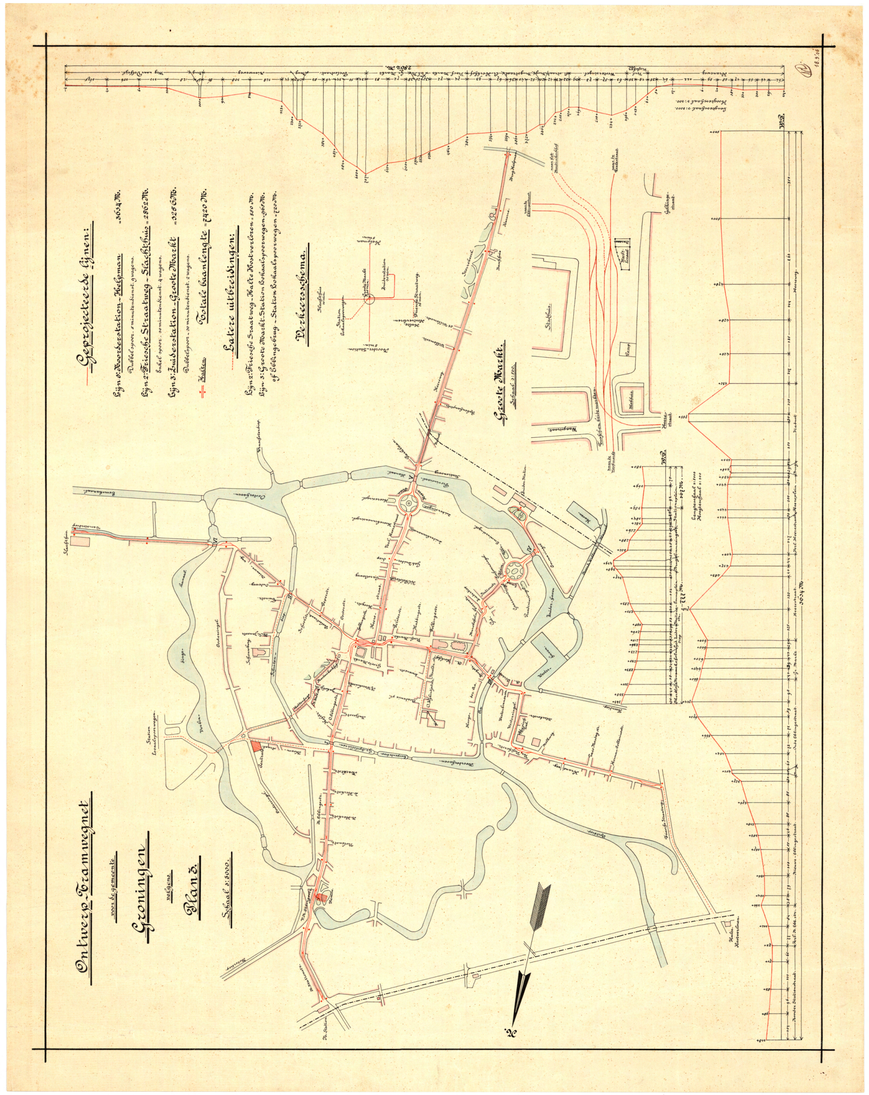

1906, Ontwerp-tramwegnet voor de gemeente Groningen volgens plan 3. Plattegrond van de stad met daarin ingetekend de geprojecteerde lijnen en latere uitbreidingen. Met verkeersschema, detailplattegrond van de Grote Markt en drie schema's die de verschillende hoogten per traject aangeven. Met aanduiding van het noorden.

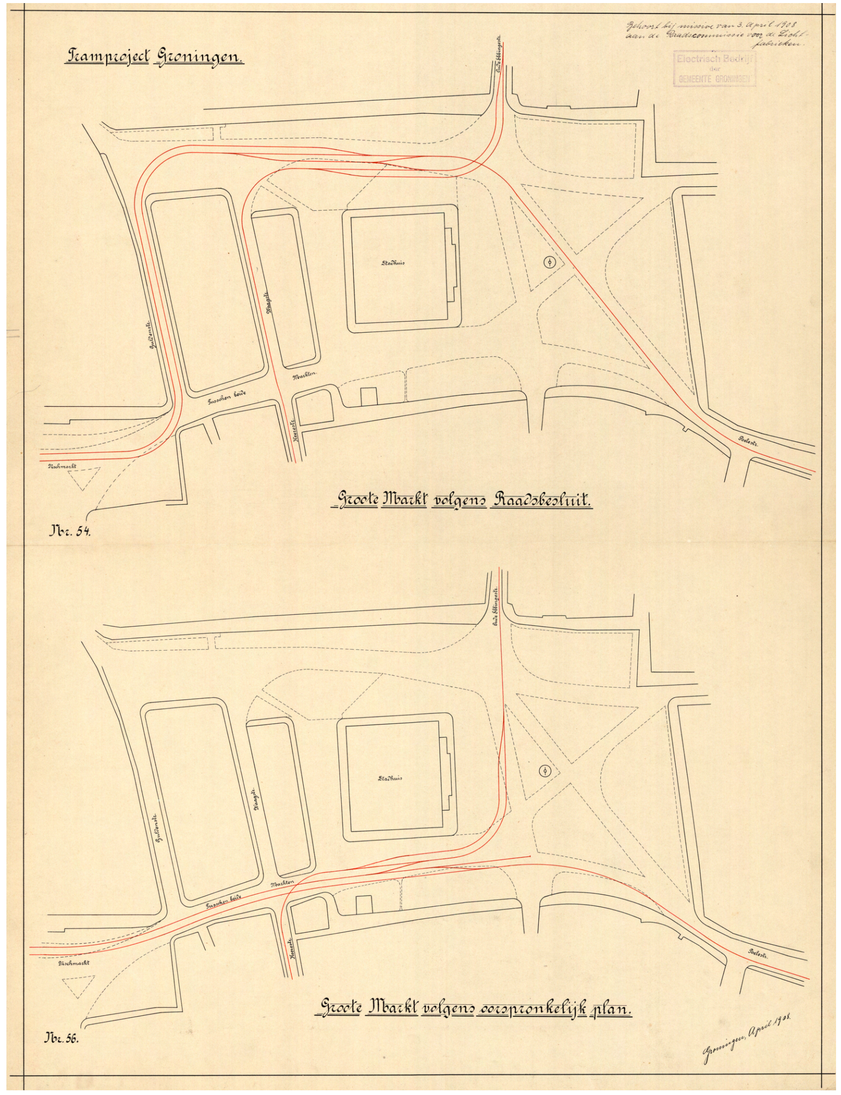

1908, Plattegrond van de Grote Markt met ingetekende tramlijnen. Nr. 54. Groote Markt volgens raadsbesluit. Nr. 56. Groote Markt volgens oorspronkelijk plan. Behoort bij missive van 3 april 1908 aan de Raadscommissie voor de Lichtfabrieken. Met stempel van het Electrisch Bedrijf der Gemeente Groningen.

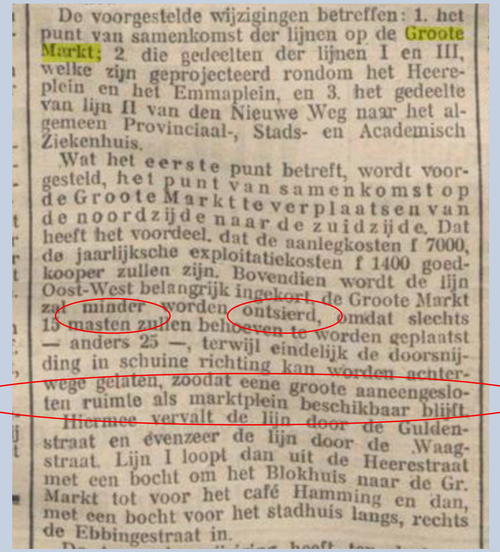

De voorgestelde wijzigingen betreffen: 1. het punt van samenkomst der lijnen op de Groote Markt; 2. die gedeelten der lijnen I en III, welke zijn geprojecteerd rondom het Heereplein en het Emmaplein, en 3. het gedeelte van lijn II van den Nieuwe Weg naar het algemeen Provinciaal-, Stads- en Academisch Ziekenhuis.

Wat het eerste punt betreft, wordt voorgesteld, het punt van samenkomst op de Groote Markt te verplaatsen van de noordzijde naar de zuidzijde. Dat heeft het voordeel, dat de aanlegkosten f 7000, de jaarlijksche exploitatiekosten f 1400 goedkooper zullen zijn. Bovendien wordt de lijn Oost-West belangrijk ingekort, de Groote Markt zal minder worden ontsierd, omdat slechts 13 masten zullen behoeven te worden geplaatst — anders 25 —, terwijl eindelijk de doorsnijding in schuine richting kan worden achterwege gelaten, zoodat eene groote aaneengesloten ruimte als marktplein beschikbaar blijft.

Hiermee vervalt de lijn door de Guldenstraat en evenzeer de lijn door de Waagstraat. Lijn I loopt dan uit de Heerestraat met een bocht om het Blokhuis naar de Gr. Markt tot voor het café Hamming en dan, met een bocht voor het stadhuis langs, rechts de Ebbingestraat in.

05-07-1908, Nieuwsblad van het Noorden. Wijzigingen t.b.v. tramlijnen Grote Markt. Voorgestelde wijzigingen opgesteld door Vereeniging tot Verfraaiing der stad Groningen (zie latere dia's, H3).

De voorgestelde wijzigingen betreffen: 1. het punt van samenkomst der lijnen op de Groote Markt; 2. die gedeelten der lijnen I en III, welke zijn geprojecteerd rondom het Heereplein en het Emmaplein, en 3. het gedeelte van lijn II van den Nieuwe Weg naar het algemeen Provinciaal-, Stads- en Academisch Ziekenhuis.

Wat het eerste punt betreft, wordt voorgesteld, het punt van samenkomst op de Groote Markt te verplaatsen van de noordzijde naar de zuidzijde. Dat heeft het voordeel, dat de aanlegkosten f 7000, de jaarlijksche exploitatiekosten f 1400 goedkooper zullen zijn. Bovendien wordt de lijn Oost-West belangrijk ingekort, de Groote Markt zal minder worden ontsierd, omdat slechts 15 masten zullen behoeven te worden geplaatst — anders 25 —, terwijl eindelijk de doorsnijding in schuine richting kan worden achterwege gelaten, zoodat eene groote aaneengesloten ruimte als marktplein beschikbaar blijft.

Hiermee vervalt de lijn door de Guldenstraat en evenzeer de lijn door de Waagstraat. Lijn I loopt dan uit de Heerestraat met een bocht om het Blokhuis naar de Gr. Markt tot voor het café Hamming en dan, met een bocht voor het stadhuis langs, rechts de Ebbingestraat in.

05-07-1908, Nieuwsblad van het Noorden. Wijzigingen t.b.v. tramlijnen Grote Markt.

2

1823

De Kadastrale Ruimte

De invloed van de grensbepalingen op het ruimtelijke besef

De Grondwet van 1815

Aansluitend bij het vorige hoofdstuk is te zien hoe de Franse stempel ook duidelijk is afgedrukt in de Grondwet van 1815. Deze herziene versie van het in 1814 opgestelde document van Koning Willem I, toont het belang van de metrische maat en de grensbepaling. Een belangrijk effect hiervan voor de stad Groningen zou het volgende zijn: vrij handelsverkeer wordt definitief gereguleerd. In het 'Ontwerp van Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden', extract 'Reglement omtrent de samenstelling van de straten der provincie Groningen (h. 1)', uit de 'Methodieke verzameling der wetten en instructies voor het Kadaster', luidt het volgende:

> Art. 103: 2. Opmeting: "bij zijne aankomst in eene Gemeente maakt de landmeter eene lijst op, bevattende de afmetingen der plaatselijke maten, die in de Gemeente in gebruik zijn, dezelver verdelingen en evenredigheid met de metrische maat […]."
>
> Art. 107: "Elke sectie moet aangewezen worden […] Deze naamgeving maakt de kennis van dezelve gemakkelijk voor de belastingschuldigen, en wijst hun op de zekere wijze de ligging van hunne eigendommen aan."

Maat en eigendom worden vervolgens specifiek op het marktwezen gericht, doormiddel van taxatie: "in zoodanige marktplaatsen" worden inspecteurs ingezet, die "de prijzen van alle die voorwerpen bepalen."

We zullen zien dat de invoering van het kadaster in de 19e eeuw voornamelijk een invloed heeft gehad op de wijze waarop de Grote Markt haar marktwezen is ingericht: marktkramen krijgen een nieuwe, specifiek aangewezen positie binnen besloten kaders.

Het Kadastrale Marktwezen

De invulling van het kadastrale register en de Grondwet van 1815 heeft zijn ingrepen gehad op de invulling van het marktplein. Zo wordt er bepaald "waar ieder zijn goederen te koop mocht aanbieden, en de hoeveelheid restruimte er moest overblijven […] Naar de aard der waren was de markt in 'zônes' ingedeeld." (56, A.T. Schuitema Meijer, 1976)

De Botermarkt ten zuiden van het stadhuis wordt in 1822 tot de verkoop van kleren en stoffen toebedeeld, met ernaast gelegen de verkoop van gevogelte en groenten, en een strip als 'bloemenmarkt'. De verkoop van vis vestigt zich aan het oosten van de Gelkingestraat. Ten oosten van het raadhuis vormen zich een zone voor aardappelen en knollen; en een voor grote hoeveelheden van o.a. hout en stro. Aan de noordzijde van de Grote Markt, tussen de Waag en de Hoofdwacht wordt turf verkocht, terwijl direct voor de noordzijde van het raadhuis varkens in de verkoop zijn. Boter, kaas, en eieren zijn verplaatst naar de westzijde van het raadhuis, terwijl in de westhoek van de markt, naast de Waag, 'schareslijpers' met wielen zijn gevestigd. Verdere dieren worden aan de oostzijde verkocht. Spijtig is echter dat er van zo'n strikt aangewezen indeling van het marktplein geen plattegrond of enig beeldmateriaal is te vinden.

Door een politiek reglement van 1856 verspreid het marktwezen zich uiteindelijk: bepaalde zones komen aan de Vismarkt te liggen, en op diverse poortpleintjes. In de tweede helft van de 19e eeuw is dus te zien dat de enorm opgekropte invulling van het marktplein vervangen wordt door een aantal open, plekken. (56, A.T. Schuitema Meijer, 1976)

F.F.N. Van Hulten, 1821. Kadasterkaart Groningen G1, als onderdeel van het Minuutplan, 1832. (Jaar van ontstaan 1821). Groninger Archieven.

F.F.N. Van Hulten, 1821. Kadasterkaart Verzamelplan, als onderdeel van het Minuutplan, 1832 (Jaar van ontstaan 1821). Groninger Archieven.

Segmentatie tussen Publiek en Privaat

Op de sectie van het minuutplan uit 1832 valt te zien hoe deze, door F.F.N Van Hulten vervaardigde kadasterkaarten - reeds opgesteld in 1821 - in secties zijn opgedeeld. De Grote Markt betreft nu vier zones: Groningen sectie (G): strekkend over de west- noord- en oostzijden van de markt, inclusief de Martinitoren en het Stadhuis; (H): bevat de zuidzijde van de markt; en (K): valt eigenlijk net buiten de grenzen van de Grote Markt, maar heeft de westgevels van de Guldenstraat in zijn domein. Zoals op de kaart te zien is, is deze specifiek gericht op sectie G, waardoor de zuidzijde is weggelaten. Interessant om op te merken is dat de secties, waar verschillende plannen, regelgevingen, en perceelnummeringen (zoals te zien is op de kaart) aan worden gegeven, bepaalt lijken te worden door hun relaties ten opzichte van het kruispunt van de marktpleinen. Als gevolg wordt de Grote Markt in tweeen gesplitst, en de grens hiertussen (de gekleurde arcering die over de zuidwand heen strekt, belijnt duidelijk het verschil tussen publiek en privaat. Ook zijn er op de kaart geen enkele vormen van publieke objecten te zien, omdat dit simpelweg niet noodzakelijk diende. Echter kunnen we wel zeggen dat met de invoering van het kadaster, daarmee een harde segmentatie tussen publiek en privaat tot stand zal brengen - iets wat vanuit de Franse heerschappij is voortgekomen, maar pas in 1832 is verwezenlijkt: het grijze gebied tussen publiek en privaat was na 37 jaar nagenoeg verdwenen. Één van de oorzaken van dit fenomeen wordt in de volgende dia’s toegelicht.

Nadelige gevolgen Kadaster

Het verdwijnen van spontaan ruimte gebruik

De Verdwijning van het Ameublement van de Straat

Een typisch element aan de Markt waren de vele zogenaamde potkasten: overdekte kelderuitbouwen die de stoep voor het huis in beslag namen. In de afbeelding is te zien hoe uit de rechter potkast zelfs een schoorsteen rijst. Ze werden apart verhuurd aan “kleine handelaren en ambachtslieden.” Zo hadden vrijwel alle panden aan de Grote Markt tot in eind 18e eeuw zo’n voorziening. Net als de versteende marktkramen aan de westzijden van het marktplein, waren ook deze elementen eerst houten kramen “die tegen de huizen aan stonden.” Het verlies van deze uitkragingen had te maken met de hoeveelheid openbare ruimte ze in beslag namen. (24, L. Bos, 1992). Deze uitkragingen brachten echter wel met zich mee dat een strikte grens tussen binnen en buiten, privaat en publiek, deed vervagen. Zoals op de afbeelding op de volgende pagina afgebeeld is te zien hoe een voorgevel aan de Poelestraat zelfs drie hoogteniveaus bevat, binnen zo’n vijf vierkante meter. De ruimte boven de potkasten maakte extra reclame mogelijk, en in sommige gevallen, functioneerde als verblijfsplek. Datzelfde geld voor de trapopgang, het aansluitende bordes (die als verkleind tafelblad kon werken) en de kelder waarboven doeken of was gehangen kon worden, zoals te zien is in de afbeelding. Met andere woorden: de gebruiksruimte kon zich zo geleidelijk naar buiten uitkragen, iets wat na de invoering van de kadastrale grensbepaling sterk zou afnemen. Ook in de woorden van J. Suringa waren er “in den ouden tijd” vele woningen in de stad voorzien van “luifels, van onder- en bovendeuren, van luiken voor de vensters, die ’s avonds gesloten werden, en van potkasten: op enkelen na van de laatsten zijn al die ornamenten verdwenen. Ook de banken op stoepen, waarop de bewoners zich in den zomeravond neervlijden tot het houden van een gezellig buurpraatje, zullen weldra tot de geschiedenis behooren.” (75, J. Suringa, 1899)

We kunnen de invloed van het kadaster bijvoorbeeld ook terug zien in het reisdagboek van de Nederlandse schrijver Jacob van Lennep (1802-1868), wie verbleef in een herberg aan de Grote Markt. Een artikel waarin het dagboek van Van Lennep wordt doorttacht toont het volgende: “Na een tocht der trekschuit […] namen de jongelui in de stad hun intrek in een der vele herbergen, die toen de Grote Markt omzoomden. […] Het is tegenwoordig streng verboden om door de dakgoten […] te wandelen, zoals Van Lennep deed, vanwaar men een niet onaardig gezicht over de markt heeft.” We zouden kunnen zeggen dat de strikt aangewezen relatie tussen grond, gebouw, en eigenaar, een voorafgaand vrije omgang met die bebouwing door vreemdelingen, zoals het lopen in de goten, heeft beïnvloed.

Grote Markt : gezigt der drie huisen, aan particulieren verhuirt geweest, staande ten Suiden agter het Stadhuis te Groningen; afgebroken in May 1775

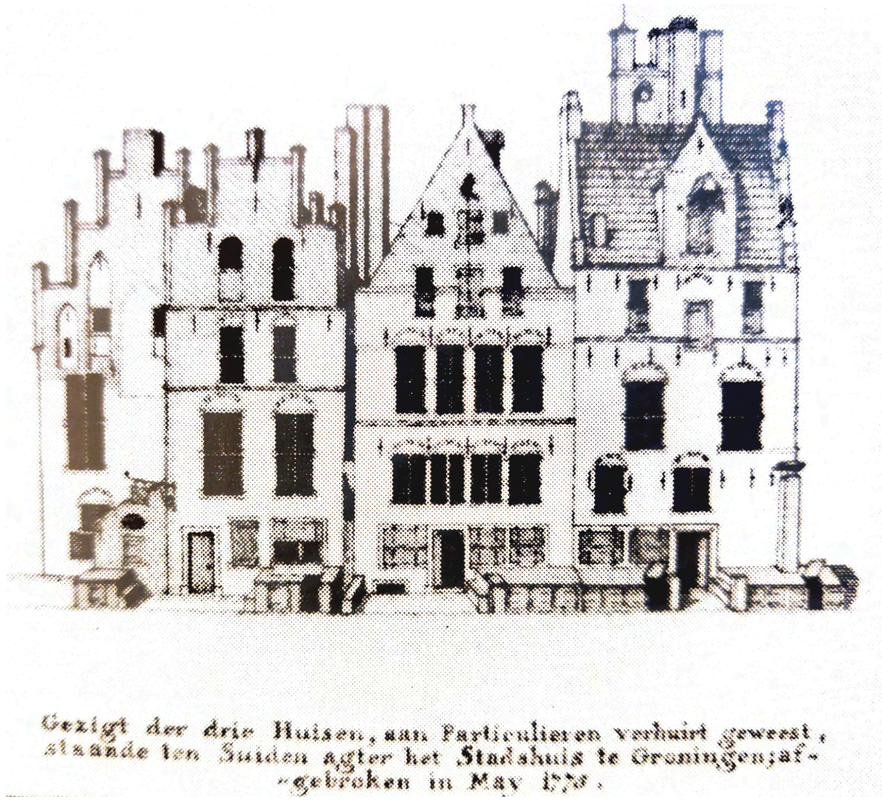

In de volgende dia’s zal getoond worden hoe het ‘kadasterwezen’ in relatie staat tot een nieuw idee van reinheid, wat gedurende de 19e eeuw de publieke ruimte een schop zou geven. Het verwijderen van obstakels zoals de potkasten, ongeplande niches en overblijfselen van de publieke ruimte die binnen het nieuwe, technocratische maatsysteem geen plek kunnen vinden, worden als onrein bestempeld en geschoond. Het is dan ook belangrijk dat wij het begrip *reiniging* breed dienen te begrijpen.

een nieuw reinheid-begrip

de kadastrale ruimte

Kramer P.B., 1903. Poelestraat 10, Potkast. Groninger Archieven.

De *[on]* Hygiënische Stad

Van het Kadaster naar een nieuw begrip van Reinheid

Waterputten en -pompen

Een belangrijke ontwikkeling op het gebied van hygiene is de inbreng van publiek toegankelijk en vers drinkwater, iets was aan het eind van de 19e eeuw pas zijn volbrenging krijgt. Op beide marktpleinen bevonden zich er tot in de 18e eeuw een 6-tal waterputten. Echter zijn de putten aan de oostzijde van de Grote Markt in 1757 opgeruimd omdat het niet blijkt “wie tot last” van de “reparaties” zijn. Tot in de tweede helft van de 18e eeuw gold de regel dat de burgers wonend nabij een put voor de onderhoud dienden te zorgen. We kunnen zeggen men als gevolg hiervan sterk geografisch afhankelijk was: men nuttigde en onderhield alleen van haar eigen put. Wanneer de burgers zich hier niet aan hielden, en “bleef zij in gebreke, dan ontving zij daartoe eene lastgeving van den Raad.” (138, C.H. Peters, 1907)

Iedere buurt had haar eigen put, en dit gold dus ook voor de woningen grenzend aan de Grote Markt. Het feit dat in de tweede helft van de 18e eeuw deze putten zijn verwijderd kan in relatie staat tot de wijze waarop de nabij wonende burgers niet meer direct een gevoel van zeggenschap ondervonden over de publieke ruimte, maar zagen dit langzamerhand als een staatsbelang - iets wat gereguleerd diende te worden. Dit zeggenschap zou in de 19e eeuw alleen maar afnemen als gevolg van de invoering van het kadaster- publiek en privaat scheidt wordt uit elkaar weg gedreven.

Naast de waterputten stonden er ook een paar waterpompen op de Grote Markt. De foto op de volgende dia afgebeeld (1868), vervaardig door de welbekende fotograaf F.J. Von Kolkow, die de stad als eerste fotografeerde, toont de rijk-ornamentele pomp aan de noordzijde van de Grote Markt (deze lijkt gesloopt te zijn in het jaar 1883: zie besluit gemeenteraad in volgende dia). Interessant is de stijl-overeenkomst tussen de Waag en de pomp, mogelijk intentioneel bij elkaar gebracht door F. J. Von Kolkow. De stijle helling de waag haar dakvlak en de ‘zuil’ van de pomp lijken op elkaar af te stemmen, waarbij in beide gevallen een balvormig element als bekroning dient (deze zijn op de schoorstenen van de waag te zien. Daarnaast lijkt de bredere, natuurstenen massa onder aan de zuil met haar sierlijke krullen, te corresponderen met de festoenen om de raampartijen van de waag. Het is onduidelijk wanneer deze pomp gebouwd is, maar de grootte (zie schaalverhouding tot de flankerende mensen) en de stijl waarin het is uitgevoerd laat blijken dat het een 17e eeuws product is.

J. Ensing, 19e eeuw (?). Potloodtekening 'Pomp-Grootemarkt bij de Studenten Societeit te Groningen.' : Grote Markt noordzijde

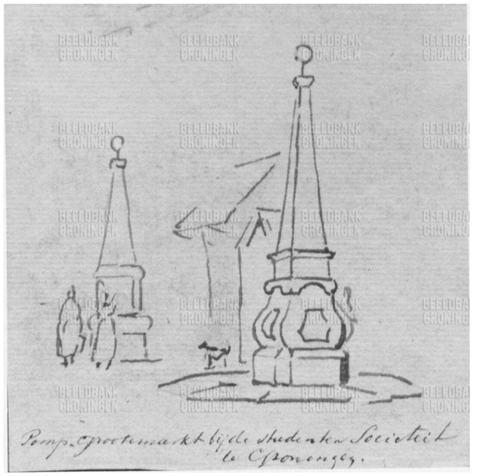

1657: Vuilniswagens voor het eerst ingezet

1826: Uitbraak van de epidemie, de ’Groninger Ziekte’

1827: Besluit van Z. Maj. Niet meer te begraven binnen de vesting. De drie kerkhoven binnen de vesting worden opgeheven.

1828: Het Aa-kerkhof wordt geruimd.

1856: Overdekte goten -riolen, en zinkputten worden gelegd - een eerste riolering wordt tot stand gebracht.

1857: Urinoirs op de Grote Markt

1862: Reinigingsdienst geheel georganiseerd

1866: Op 1 augustus vallen de eerste slachtoffers van de cholera epidemie in de stad.

1878-80: Aanleg waterleiding

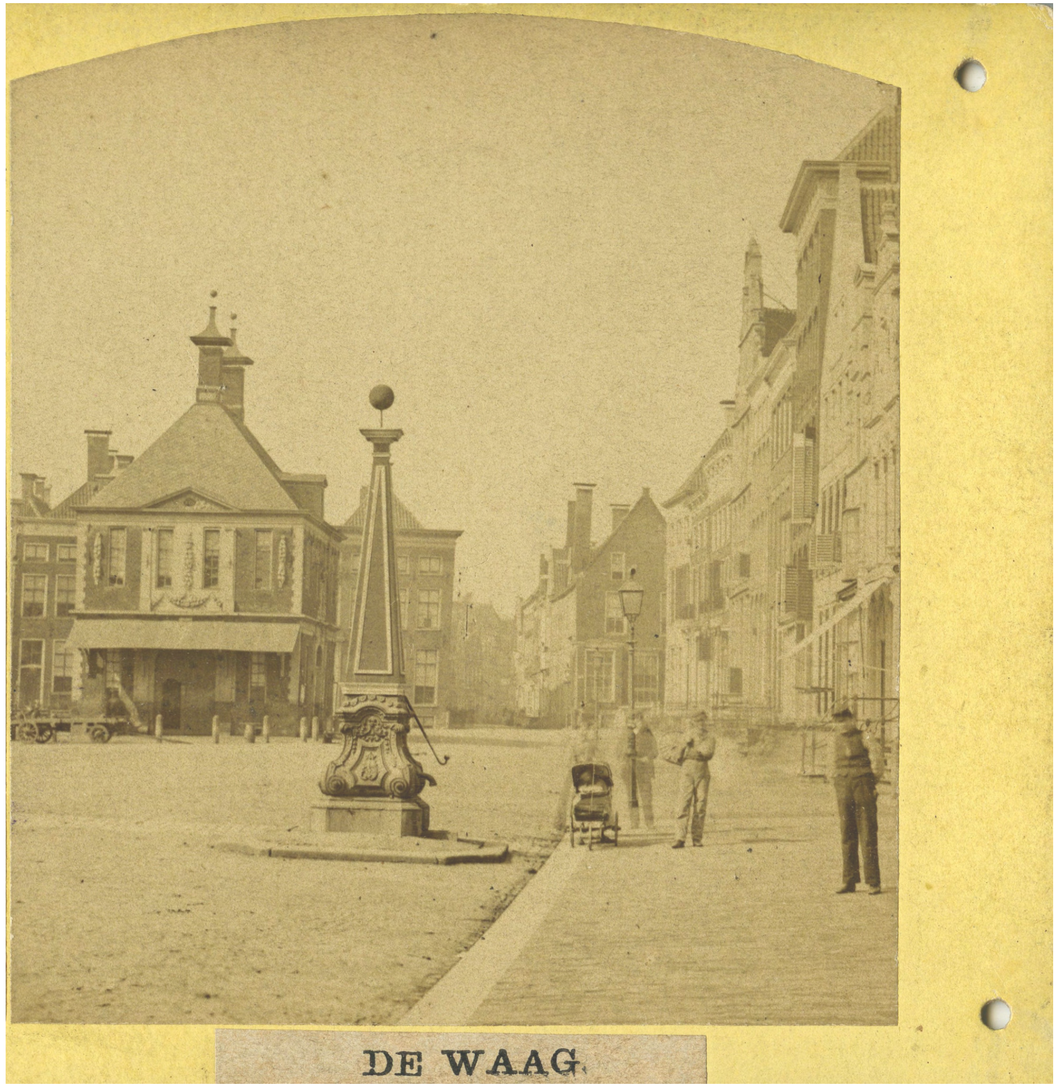

Fr. Jul. Von Kolkow, 1868. Grote Markt noordzijde: met waterpomp en waaggebouw: gezien naar het westen. Groninger Archieven.

De voordracht van burg. en weth. hierop in stemming gebracht wordt aangenomen met algemeene (26) stemmen.

4) Voordracht van burg. en weth. tot het onttrekken van een put aan de noordzijde der Groote Markt aan het publiek gebruik. (Ingekomen 19 Mei).

De voordracht strekt daartoe, dat de de raad besluite:

„den put aan de noordzijde der Groote Markt vóór de in aanbouw zijnde studentensocieteit te onttrekken aan het openbaar gebruik."

De Voorzitter deelt mede dat ten aanzien van deze zaak is ingekomen een adres van eenige ingezetenen, wonende aan de Groote Markt, welk adres luidt als volgt:

Aan den Raad der gemeente Groningen.

„Geven met verschuldigden eerbied te kennen ondergeteekenden, allen wonende aan de Groote Markt te Groningen:

dat zij gehoord hebben dat op verzoek van HH. Studenten de pomp staande voor de behuizinge der ondergeteekenden zal worden verwijderd;

dat zij het gerief derzelve groot achten doch de opruiming derzelve wenschelijk achten;

Nieuwe Groninger Courant, 06-06-1883, Geraadpleegd via: Delpher.

Putten in Plan Stadhuis

Waar de 19e eeuw in het teken stond van een zekere stadsreiniging, een reactie op de vele epidemieën die gedurende de eeuw plaatsvonden (zie latere dia's), laat een plattegrond van de Grote Markt zien hoe er gedurende de prijsvraag van het nieuw te bouwen stadhuis al enige bezigheid bestond rondom de water toe- en afvoer van het marktplein. Deze plattegrond, 'mogelijk', opgesteld door Jacob Otten Husly in de periode 1770-1775 toont hoe *de diepte en ligging der putten en afwatering der Markt* onderdeel diende te zijn van het ontwerpproces, behorend tot het programma van eisen, als vermeld in de annotatie van het document. In *De raadhuizen van de stad Groningen* vermeld A.T. Schuitema Meijer (p.55) hoe op dit exemplaar met potlood een aantal horizontale en verticale lijnen zijn getrokken, terwijl met inkt de letters A, B en C "ter aanduiding van een drietal waterputten bij het stadhuis" zijn toegevoegd. De annotatie luidt als volgt: "A: De put ten zijde van 't koornpleintje is gemetseld van gebakke steen: 39 voeten diep […] B: De put op 't grote plein is van gehouwe steen of hartsteen, ten diepte van 40 voeten staat 30 voet water, C: De put voor 't prov. Comptoir [handelsplaats], is van gebakke steen […]" Ondanks dat een uiteindelijke uitwerking tevergeefs is, toont het document dat er gedurende het einde van de 18e eeuw al werd nagedacht over een planmatige inbreng van waterputten.

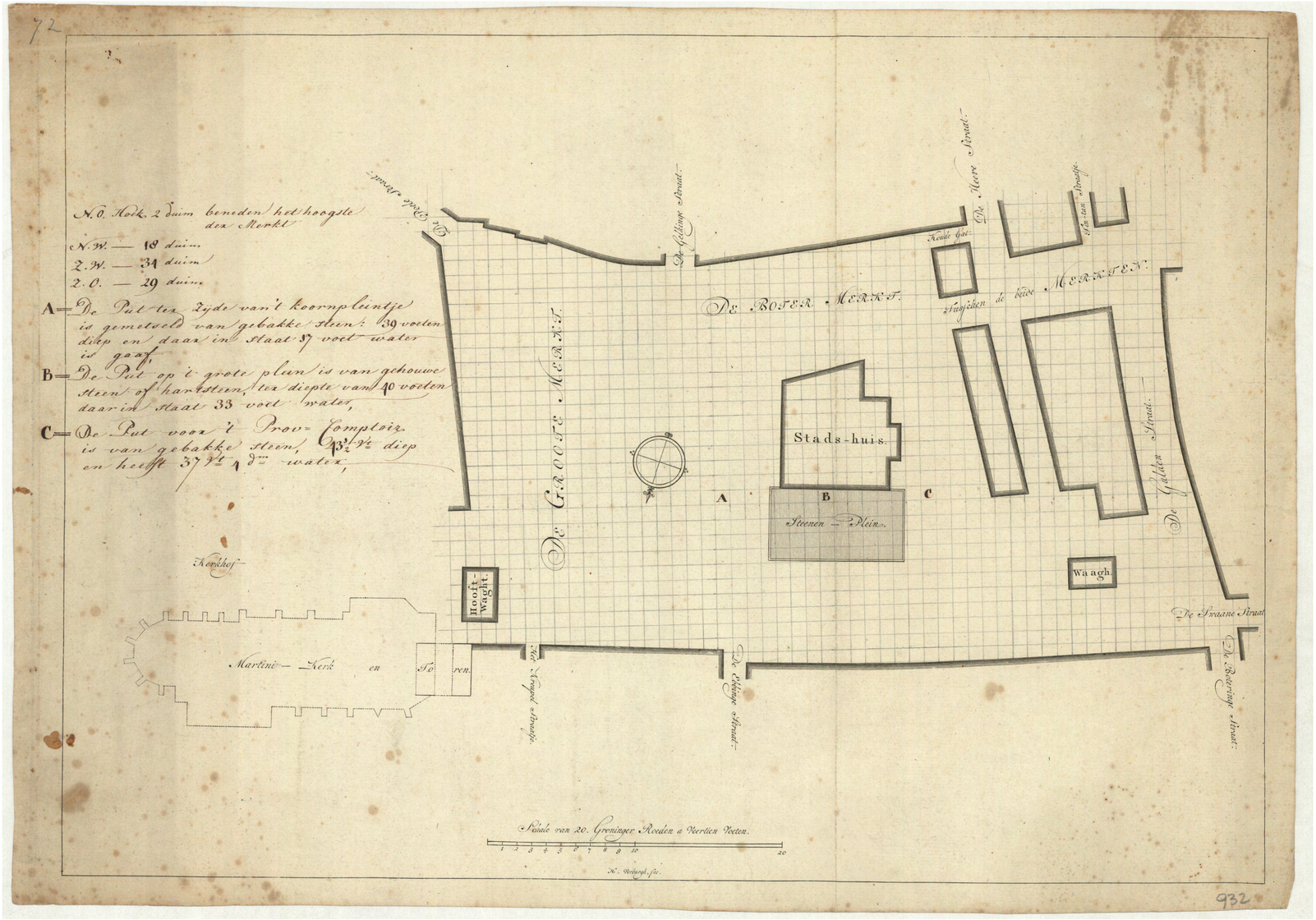

J. O. Husly (?), 1770-1775. "Gravure, met aantekeningen in pen en potlood, mogelijk door Husly," Vervaardigd door H. Verburgh. Plattegrond Grote Markt. Groninger Archieven.

De Grote Markt als Afvalbult

Wanneer scheikundig hoogleraar Sibrandus Stratingh (1785-1841) schreef over een geneeskundige benadering van de stad Groningen in 1857, was de onhygiënische status van de Grote Markt nog als volgt: men smeert rommel op straat en daarbij is er een continue transport van goederen, met als een van de aangewezen oorzaken: “de reiniging straten schiedt, volgens art. 2: “door de bewoners van de aandestraat liggende huizen”.” Opnieuw zijn de bewoners, wonend rondom de Grote Markt, nog tot in de 2e helft van de 19e eeuw verantwoordelijk voor het opruimen van het afval. (54, A.T. Schuitema Meijer, 1976).

In 1869 wordt voor het eerst de discussie gestart of de kippen van het marktplein verwijderd moeten worden. De tegenspraak ontstond namelijk uit de opvatting dat de kippen als ‘straatzuiveraars’ (omcirkeld in de gravure van H.L. Mijling) worden gezien, zij die de overblijfselen van de maaltijden die men op straat gooide op eten. Tot dan toe werd de Grote Markt alleen schoon gemaakt op dinsdagen en vrijdagen [de marktdagen].

Waar voorheen de Grote Markt als een “verblijfplaats dikwijls van varkers,” functioneerde, en men door de “dickeste drekhoepen” zichzelf over de ‘*marckt’* moest bewegen, werd dan pas uiteindelijk in 1862 de reiniging van het stadscentrum geheel georganiseerd. Zo wordt er door J. Suringa een verschil in “aesthetisch gevoel” omschreven, waarbij de middeleeuwse burger, levens in de ‘drekhoepen’, dit gevoel “nog niet zeer ontwikkeld” had. (55, J. Suringa, 1899).

H.L. Mijling, 1810-1820. Kopergravure van de Grote Markt, richting het oosten. Afkomstig uit: beknopte plaatselijke en geschiedkundige beschrijving der stad. Groningen voor de jeugd / J.P. Beukema. - Groningen : J. Oomkens, 1821.

- **1657**: Vuilniswagens voor het eerst ingezet
- **1826**: Uitbraak van de epidemie, de ’Groninger Ziekte’
- **1827**: Besluit van Z. Maj. Niet meer te begraven binnen de vesting. De drie kerkhoven binnen de vesting worden opgeheven.
- **1828**: Het Aa-kerkhof wordt geruimd.
- **1856**: Overdekte goten -riolen, en zinkputten worden gelegd - een eerste riolering wordt tot stand gebracht.
- **1857**: Urinoirs op de Grote Markt
- **1862**: Reinigingsdienst geheel georganiseerd
- **1866**: Op 1 augustus vallen de eerste slachtoffers van de cholera epidemie in de stad.
- **1878-80**: Aanleg waterleiding

Open Straat- en Volgoten

Eenzelfde soort verschuiving van het gezag over de stad haar hygiene is te zien in het schonen van de straat- en volgoten. Het legen van de goten was net zo een taak van de huisbewoners.

Ook waren zij tot diep in de negentiende eeuw nog onbedekt, zoals S.E. Stratingh in zijn geneeskundige plaatsbeschrijving van Groningen beschouwt: “op sommige plaatsen ontbreekt echter deze zoo nodige inrichting [overdekte straatgoten] en loopt men bij donkere en drukke avonden dus nog gevaar van in de goot te vallen, zo men niet bijzonder voorzichtig is.” […] “Onder anderen zijn de goten langs de zuidzijde der Groote markt en langs de Visch markt nog onbedekt.” (102, S.E. Stratingh, 1858)

Verder spreekt Stratingh over urinoirs: “thans heeft men sedert 1857 een vrij groot aantal langs de voornaamste straten en bij de markten geplaatst.” Het is echter onduidelijk hoe deze objecten er uit zagen, waar ze stonden, en hoe lang zij in gebruik waren.

Kerkhoven

Ondanks dat Gronings hoogleraar W. Van Doeveren in 1770 de schadelijke gevolgen van de kerkhoven omschrijft, worden er pas ná de opkomst van de ‘Groninger Ziekte’ van 1826 ingrepen verricht: “Ten gevolge van eene aanschrijving Z. Maj., hield het begraven in de kerken op met 1 Dec. 1826, en sedert 1 Nov. 1827 is er in ’t geheel niet meer binnen de stad begraven.” (108, S.E. Stratingh, 1858)

De reden voor deze ingreep had te maken met de dampen die uit de kerkhoven vrij kwamen: het bezwijken van de kisten als gevolg van het gewicht van de hierop gelegen bomen en aardepakket, heeft verder voor een inzakking van de bodem geleid, zoals bij het Martini kerkhof het geval was. In combinatie met het hoog boomgewas, hing er voortdurend een vochtigheid in de lucht, ofwel een opeenhoping van dampen “die zich uit den bodem opwikkelen.” (108, S.E. Stratingh, 1858)

Vóór 1827 werd er vanwege de sterfteaantallen al gekozen om de carillon niet meer te laten luiden. Het zou een negatieve uitwerking hebben op het moreel van de bevolking. Voor de gegoede burgerij was dit een domper, begraven zonder klokgelui gold in die kringen als een teken van armoe.

De hierboven genoemde ingrepen verklaren hoe het Martinikerkhof, en met name het seculiere aspect rondom de begrafenis, van het stadsleven werd weggenomen. De nabije ligging van het kerkhof en de toegankelijkheid hiervan (ondanks dat deze minimaal was), en het luiden van de carillon, zorge ervoor dat het ceremoniële karakter van deze plek, en de wijze waarop dit tot het menselijk gehoor verbonden was, uit het stadsleven verdween - en daarmee ook een sociaal gegeven. Men was vanaf dat moment in midere mate aanwezig bij het overleden van zijn mede-stadjers.

- **1657**: Vuilniswagens voor het eerst ingezet
- **1826**: Uitbraak van de epidemie, de ’Groninger Ziekte’
- **1827**: Besluit van Z. Maj. Niet meer te begraven binnen de vesting. De drie kerkhoven binnen de vesting worden opgeheven.
- **1828**: Het Aa-kerkhof wordt geruimd.
- **1856**: Overdekte goten -riolen, en zinkputten worden gelegd - een eerste riolering wordt tot stand gebracht.
- **1857**: Urinoirs op de Grote Markt
- **1862**: Reinigingsdienst geheel georganiseerd
- **1866**: Op 1 augustus vallen de eerste slachtoffers van de cholera epidemie in de stad.
- **1878-80**: Aanleg waterleiding

De Gebruiksonvriendelijke Stad

De Grote Markt en zijne bestrating

Bestrating

“Is voor een mensch een *net kleed* eene goede aanbeveling, voor eene sta is het zeker eene goede *bestrating.* Op dat punt waren onze vaderen echter niet kieskeurig, evenmin als op de *reinheid* der stad. (30, J. Suringa, 1899) Interessant aan deze quotatie van de heer Suringa is de vergelijking die wordt getrokken tussen een aankleding van de stad, en de burgers zelf. Waar hij eerder al sprak over de wijze waarop het esthetische gevoel van de mens in relatie staat tot de hygiënische toestand van dien omgeving (zie eerdere dia), staat ditzelfde proces analoog aan de aankleding van mens en stad. In de volgende dia’s wordt dit nader toegelicht.

En dan nu de bestrating: de trottoirs, ookwel ‘riepen’ genoemd, markeerde de voetganger-bestendige stroken voor de vier zijden van de Grote Markt. Iedere ‘rijp’ had zijn eigen naam: de korenrijp liep voor de oostgevel van de markt langs, omdat hier koren werd verhandeld; de Slagtersrijpe langs de zuidgevel, grensend aan de voormalige Botermarkt, terwijl de ‘glende riepe’ langs de noordkant liep. De laatstgenoemde werd zo genoemd door de gloeiende zon die daar tijdens het middaguur het pad deed stralen. (51, J. Hermus, 1989) Deze riepen waren van een fijnere steen voorzien, ten opzichte van de grote keien gelegen op het centrale plein. Desondanks waren deze riepen niet gebruiksvriendelijk, zelfs tot het einde van de 19e eeuw. De klinkers waren van ongelijke breedtes, waren “langs de markten, afhellende naar de straat,” bevatten ‘kuilen’, waren ‘weggezakt’ en lagen “los in het zand.” De situatie werd pas na 1867 enigszins verbeterd wanneer de gemeente voor de onderhoud van de riepen ging zorgen, en het niet meer van de nabij wonende burgers werd verwacht. Oorspronkelijk werd markt en rijp van elkaar gescheiden door natuurstenen paaltjes, met een interval van twee meter. Deze zerken paaltjes, geplaatst in de 17e eeuw, zijn uiteindelijk in 1870 verwijderd en is het trottoir verhoogd en verbeterd. Daarnaast zorgde de gebruiksonvriendelijke keien, en met name de nog grotere typen die op het marktplein zelf lagen, voor een enorme overmaat aan geluidsoverlast: “wagens en karren ratelden met veel lawaai over deze keien, iedere wagen maakte zijn eigen specifiek geratel.” (52, A.T. Schuitema Meijer, 1976) Interessant aan de gravure rechts afgebeeld, is de nog primitieve staat van de bestrating (Drentse veldkeien bekleden de markt), terwijl de menigte hier geen hinder van lijkt te vinden - men is tevens adelijk verbeeld. Het zou kunnen dat ten behoeve van het recentelijk opgeleverde stadhuis een schijn is gewekt, om de situatie rondom deze oplevering een betere status te geven dan daadwerkelijk het geval was.

H.L Mijling, 1810. Gravure van de Grote Markt; een gezicht op het (nieuwe) stadhuis. Opgenomen in de collectie van het Groninger Museum.

-1800: Drentse veldkeien, genaamd kinderkopjes, waren tot het begin van de 19e eeuw de enige vorm van bestrating op de marktpleinen

c.a 1830: Belgische straatmakers - meesters in hun vak - deden zich in de stad gelden

1840: Het gros van de keien werd ervangen door Belgische quenastkeien

1864: Plaatsing van de ‘gewaardeerde’ dubbelbehakte quenastkeien

1867: Onderhoud rijpen/ trottoirs Grote Markt vanuit de gemeente voorzien

1870: markt-rijp scheidende paaltjes verwijderd, en trottoirs verhoogd

Multiculturele Interesse

Culturele hoogmoed & de ker(k)mis

Sociaal-culturele Hoogmoed

In de eerste helft van de 19e eeuw was Groningen het “belangrijkste centrum van de noordwest Europese graanhandel geworden,” aldus Ast-Boiten. (33, L. Ast-Boiten, 2011) Het gevolg hiervan was een “sociaal-culturele hoogmoed,” gevormd vanuit een “geanimeerd gezelschapsleven,” of sociëteitsleven, wat voor nieuwe initiatieven op maatschappelijk terrein zorgde. De combinatie van welvaart, een grote mate aan internationale betrekkingen die Groningen in de eerste helft van die eeuw kende, en hierbij een zekere kennisverbreding die gezocht werd onder de elite, zorgt ervoor dat ‘het marktplein’, als plek waar enkel handel werd gedreven voor basis levensbehoeften, langzamerhand in een plek veranderde waar ‘secundaire’ behoeften worden bevredigt. Van brood, kaas en eieren, naar kleding en pronkstukken, die mode gevoelig zijn en zo een “luxueuze burgerlijke levensstijl” omarmen. (33, L. Ast-Boiten, 2011)

Verder zorgt de internationale positie van de stad ook voor een multiculturele opwekking/interesse. Internationale producten worden op het marktplein verhandeld, welke op modieus gebied de elite de mogelijkheid geeft zichzelf naar het publiek te verbeelden als multi-cultureel, en zo in het bezit te zijn van een zekere ‘wereldkennis’. Neem bijvoorbeeld de chalet-stijl die aan het eind van de 19e eeuw razend populair werd. Men die in de buidel kon tasten, en reizen naar Oostenrijk en/of Zwitserland kon bekostigen, wou deze esthetiek naar het thuisfront brengen, en het als pronkstuk naar de menigte tonen. Naast een materiële aankleding door bijvoorbeeld meubilair, tapijten, of accessoires, kan deze interesse ook gezien worden in hetgeen wat op de herhaaldelijke kermissen wordt tentoongesteld. Waar het begrip in de huidige tijd geen educatieve of artistieke rol vervult, was dit in de eerste helft van de 19e eeuw een periode waarin toneelstukken werden voorgedragen, kunststukken gepronkt, maar daarnaast ook: een plek waar buitenstaande culturen tot de inwoners van de stad werden getoond. Tijdens de najaarskermis van 1825 waren het opperhoofd van een der wilde stammen uit Brazilië, samen met vrouw en kind te aanschouwen in een tent op Grote Markt.

We kunnen concluderen dat het marktplein in deze periode langzaam verandert van een plek waar noodzakelijke levensmiddelen verhandelt worden, tot een publieke ruimte, waarin de handel modegevoelig wordt, en als toneel begint te functioneren voor veranderende interesses op (multi)cultureel gebied. Interessant is echter, dat de gebruiksvriendelijkheid van de stad haar pleinen in de eerste helft van de 19e eeuw nog in een primitieve staat verkeerde. Zoals aangekaart zou de bestrating, verlichting, en de algemene hygiene pas in de tweede helft van de eeuw in zekere mate verbeterd worden. Deze tweestrijd, een “wisselende conjunctuur” van “bloei en wanhoop,” zoals verwoord door C.A. Boiten in haar proefschrift, kenmerkt deze periode. De kloof tussen rijk en arm komt dan uiteindelijk ook tot een climax aan het einde van de jaren ’40, wanneer een extreme 10% van de bevolking uit bedelaars bestaat (36, L. Ast-Boiten, 2011), en de broodoorlog plaatsvindt (zie latere dia’s).

De Ker(k)mis

Om nog even in te gaan op de kermis, en wat deze betekent binnen de ontwikkeling van de stad: de Kermissen of jaarmarkten zijn afstammend van van de zogeheten kerkmissen. Vóor de hervorming vond de inwijding van nieuwe kerken met een “groote plechtigheid” plaats en werd door allerlei feestelijkheden gedurende de daaropvolgende dagen opgesluisterd. Jaarlijks werd voorts op “den datum der inwijding eene mis” gehouden, die bij “uitnemendheid met den naam van kerkmis werd bestempeld. Haar “kerkelijke karakter verloochenen,” en “haren oorsprong” niet meer herdacht, werden kermissen gehouden tot het drijven van handel. De kermis als handelsgelegenheid werd echter gaandeweg minder, “omdat men zich in iedere plaats van eenige beteekenis alles kan verschaffen, wat men in vroegere jaren alleen op de kermissen vond.” (91, Suringa) In Groningen vinden er sinds eeuwen twee jaarmarkten/kermissen plaats: in mei en september, de laatste “in ’t midden dezer eeuw [de 19e eeuw] afgeschaft en de Meikermis, die vroeger 14 dagen duurde, tot 10 dagen ingekort. […] In vroegere jaren werd de kermis door de torenklok in- en uitgeluid; ’t gaat nu met de stille trom.” Het verdwijnen van de kermis werd bijna voltooid toen er in de Raad over haar “opheffing” wordt gesproken: “Er zijn er, die van kermissen niet meer willen weten.” [c.a. 1899] (91, J. Suringa, 1899)

In de Spotprent van Willy Sluiter, getekend voor een uitgave van de Groninger Courant in 1898, is te zien hoe multi-culturele invulling van de kermis gedurende de 19e eeuw alleen nog verder zou toenemen. Of het een plek was waar daadwerkelijk over vreemde culturen geleerd werd, of dat het meer als amusement diende, is onduidelijk. Wèl kunnen we aan de ironie van de tekening, waarin Fransen en Italianen een privilege hebben, Franse teksten geadverteerd, en “Duitsch Rijks-theater” afgespeeld worden, zien dat de kermis dermate door internationale betrekkingen was aangetast: de doodgewone kermis is hier niet voor niets met een vleugje ironie tot ‘internationale kermis’ betiteld.

Willy Sluiter, 1898. Spotprent: Op de Internationale Kermis. Litho. Uit: Bijvoegsel van de Nieuwe Groninger Courant, 25 juni 1898, avondeditie. 26 x 36 cm. Groninger Archieven.

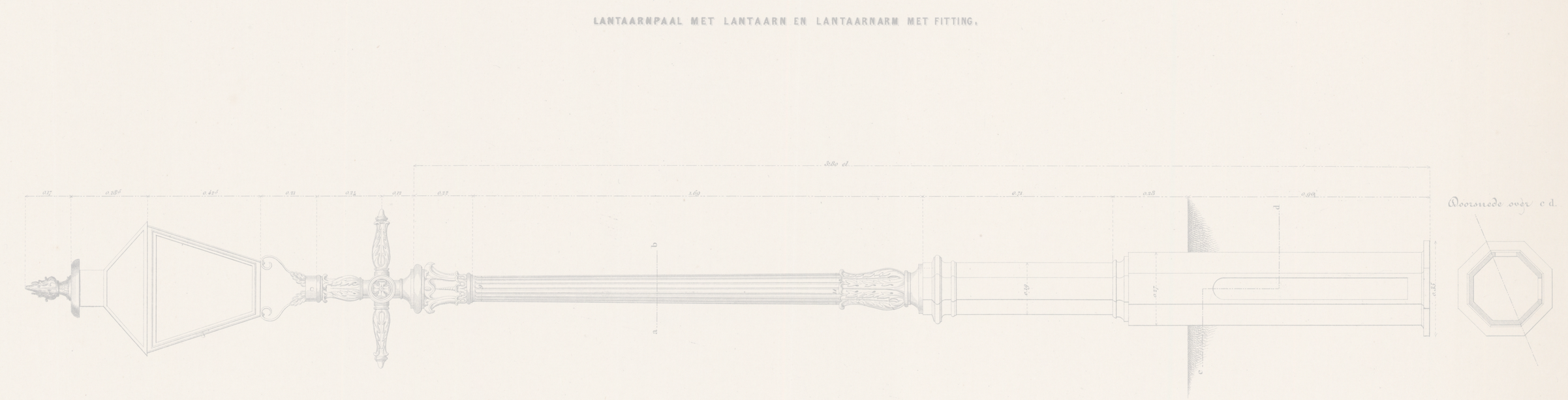

Angst in de Publieke Ruimte

Executie, nachtleven & straatverlichting

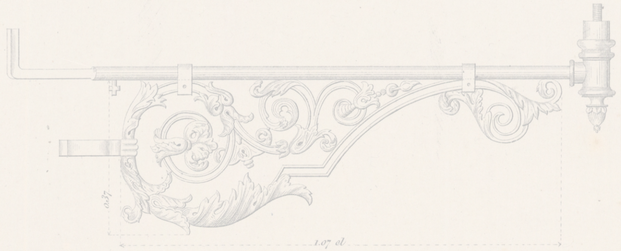

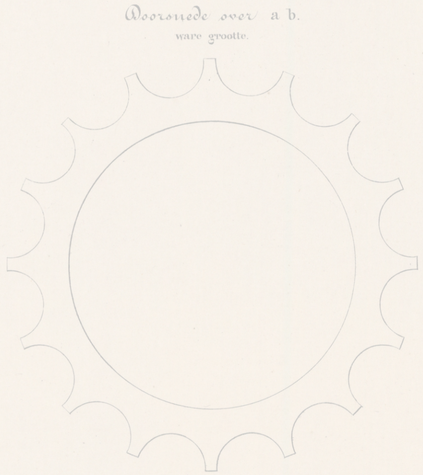

Paard & Kaak

Gelegen ten westen van het oude rechthuis, zoals verbeeld op de kaart van Egbert Haubois van omstreeks 1643, is een houten paard te zien. Militairen die zich schuldig hadden gemaakt dienden hier op te zitten, waarna hun voeten bezwaard werden met gewichten. Door de scherp gekante rug van het paard werd het een vorm van marteling. Het desbetreffende pleintje waar het paard was opgesteld (zie latere dia over het rechthuis) was tot 1854 actief. Het rijke gevelbeeld van het gotische rechthuis met de hier bovenuit stijgende Martinitoren op de achtergrond diende het met natuurstenen paaltjes omlijnde en ietwat verhoogde pleintje als toneel: de gestrafte persoon werd als het ware ‘tentoongesteld’.

Een ander luguber pronkstuk was de zogeheten kaak (of schandpaal), gelegen aan hetzelfde pleintje. Het object was van een groot stenen voetstuk voorzien, met hierboven een cluster van zuilen dragend een plateau waar de executie plaatsvond. Boven het tafereel stak dan nog een enkele zuil uit met een specifiek sculptuur, dragend een weegschaal en zwaard. Interessant is dat de afgebeelde weegschaal voor een handelsstad als Groningen, met het nabij gelegen waaggebouw waar producten werden gewogen en hun waarde bepaald, niet alleen als koopmansinstrument dient maar dus ook als symbool voor de afweging van goed en kwaad: Vrouwe Justitia, de Romeinse personificatie van het recht. Met haar zwaard vertellend dat het vonnis werd uitgesproken, verrees het grote sculptuur boven het hoofd van de vervolgde(n). Deze verbeelding toont daarmee hoe men altijd onderhevig zou zijn aan het recht, en haar gewicht diende te ‘dragen’.

De overdracht van het rechthuis/hoofdwacht aan het Rijk bracht met zich mee dat naast de grote kaak - in 1795 afgebroken - ook een 2e kleinere kaak aan de zuidelijke hoek van de voorgevel in 1841 is verwijderd. Wanneer ook lijfstraffen in 1854 verboden werden, is het toneel van executies geheel uit de publieke ruimte verdwenen. Oorspronkelijk vonden executies op een dinsdag plaats, “den drukken marktdag, gewoonlijk tusschen 11 en 12 uur.” […] “Door een talrijk minder beschaafd publiek bijgewoond, terwijl de bewoners der aan de Markt staande huizen de gordijnen lieten vallen om van het af te spelen drama geen getuigen te zijn.” (88, J. Suringa, 1899)

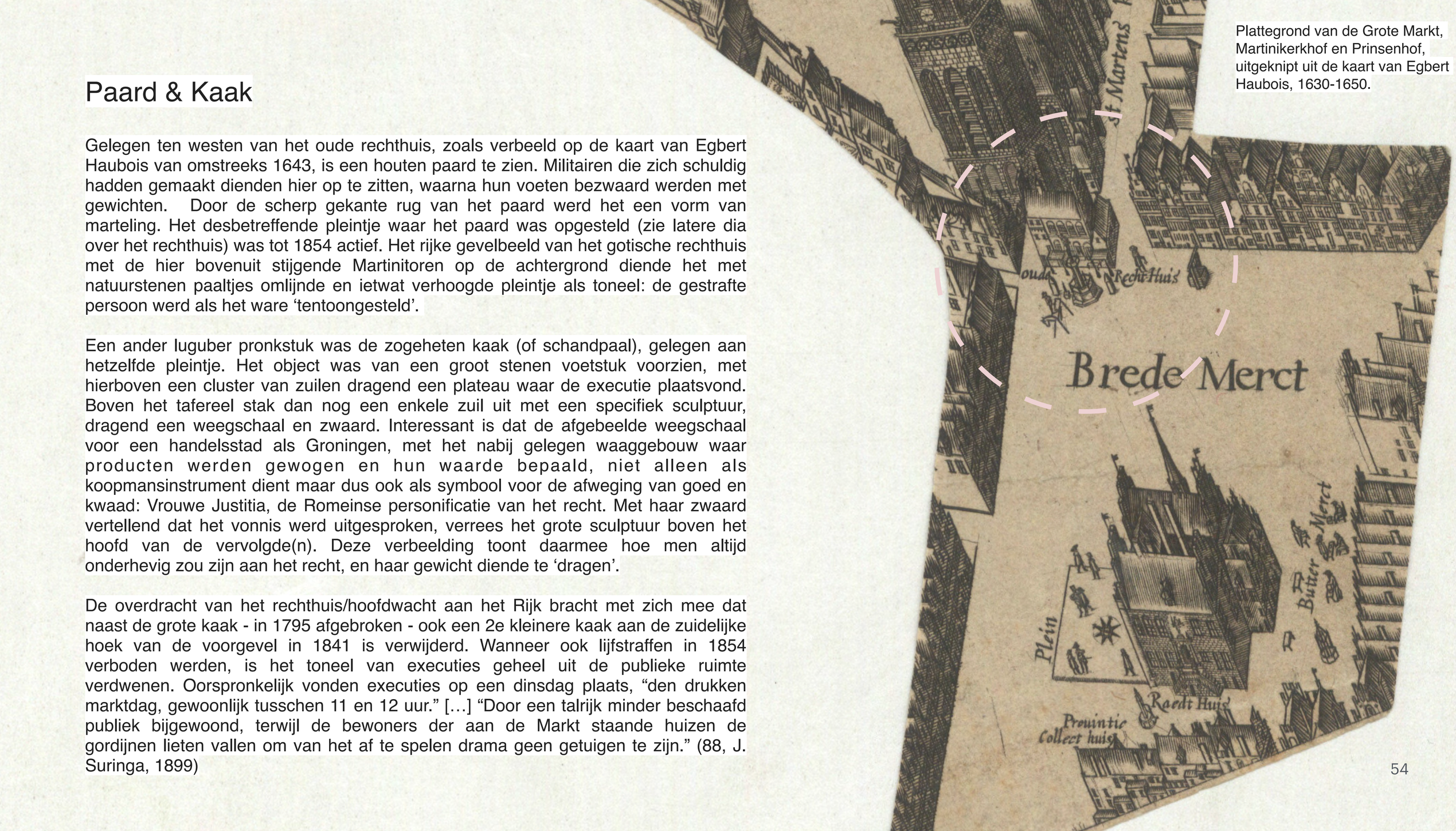

Plattegrond van de Grote Markt, Martinikerkhof en Prinsenhof, uitgeknipt uit de kaart van Egbert Haubois, 1630-1650.

Een Alziend Oog

Het publiekelijk toneel brengen van executies, en het theatrale aspect wat hierin gezocht werd, toont ons hoe de Grote Markt - in de periode voor het afschaffen van de lijfstraffen - niet domweg een plek was voor de transactie van goederen. De locatie van de hoofdwacht, op de hoek vóor de Martini toren - gelegen op een 45 graden oriëntatie waar eerst het oog op valt wanneer men vanuit de meest prominente en gebruikte poort - de Heerepoort - de stad betreed. Volgend de promenade van de Heerestraat, is men genoodzaakt zijn visie op een diagonale manier naar de stad haar centrum te keren. Ook al nietig in grootte ten opzichte van de Martinitoren, bewijst de positie van de hoofdwacht, en de forsheid van de hiervoor gelegen kaak, het belang dat werd gelegd op publieke controle. Men diende bewust te zijn van de gevolgen van haar acties. We zouden de hoofdwacht als een soort alziend oog kunnen beschouwen, los van de besloten gevelwand van de Grote Markt is het in staat om de ruimte in de gaten te houden: haar vista's strekkend richting de Zwanen-, Sint Jans- en Oosterstaat. Waar Vrouwe Justitia de stad haar binnenruimten in de gaten hield, zullen we zien hoe haar grotere broer, de Martinitoren, dit deed naar de buitenwereld.

- **1795**: De grote, permanente kaak (rechts verbeeld) wordt afgebroken
- **1841**: De kaak aan de zuidelijke hoek van de voorgevel van de Hoofdwacht wordt afgebroken.
- **1854**: De afschaffing van lijfstraffen. Het schavot (een executie apparaat die niet permanent op de markt staat) verdwijnt.
- **1854**: een eerste 'regeling voor armenzorg' wordt ingevoerd: het aantal daklozen, die de markt onveilig maken, worden aanzienlijk verminderd
- **1858**: De eerste verordening tot regeling van den openbaren onderstand wordt vastgesteld op 18 dec. 1858. De zorg wordt nu specifiek gericht op:
  - Het 'beedelen in geld en natura'
  - Het 'verschaffen van nachtlogies'
  - De 'verpleging van krankzinnigen'

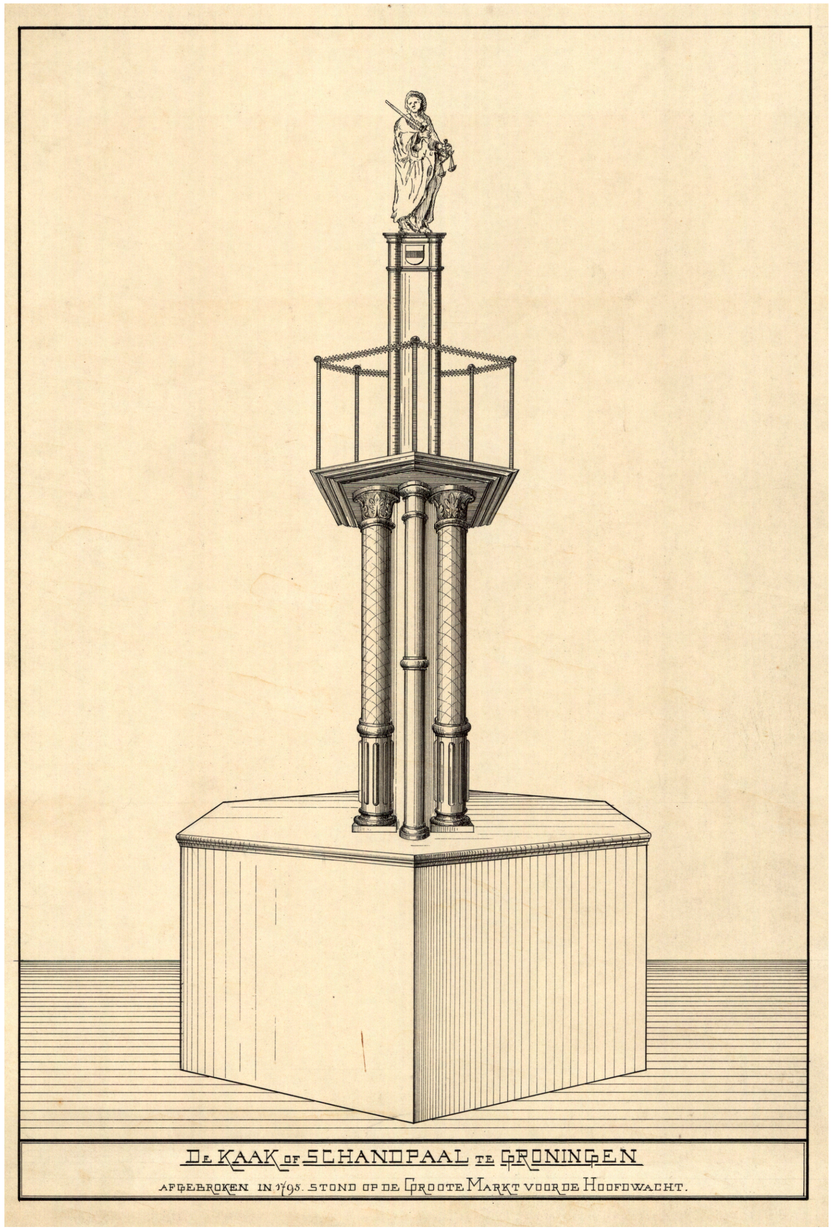

C.H. Peters, 1880-1920. De kaak of schandpaal die voor het rechthuis te Groningen (Hoofdwacht) gestaan heeft, 1700-1795. Prent. Ongesigneerd. Annotatie: "De kaak stond op de Grote Markt, voor de Hoofdwacht en is afgebroken in 1795." Uit de collectie van C.H. Peters.

De Waker van de Stad

“’s nachts houden de schutters de wacht en hoog in de Martini kijkt de torenwachter uit, de stad kan gerust slapen.” […] “Verneemt hij brand, dan slaat hij terstond alarm doormiddel van de brandhoorn en hangt hij aan de zijde, waar het onheil is waargenomen, een lantaarn uit.” (46, A.T. Schuitema Meijer, 1976)

“In een oogwenk was de geheele stad ontwaakt en oud en jong spoedde zich naar het toneel van den brand. De torenwachter [afgebeeld] gaf door een lichtje daarvoor de richting aan.”[…] “Wie van de spuiten het eerst water gaf, ontving voor de gasten een premie van *f*10.” (35, J. Suringa, 1899)

Na het plaatsen van een stroomgemaal aan de Kleiner der Aa in 1872, werden er ter “voorraad brengen van eene voldoende hoeveelheid water in ’t midden van der stand”, ter behoeve van het brandblussen, twee grote water reservoirs op beide marktpleinen geplaatst. (57, J. Suringa, 1899)

We kunnen concluderen dat de veiligheid van de stad vanaf eenzelfde oriëntatiepunt wordt gewaarborgd, maar dan wel op twee verschillende hoogteniveaus. Waar Vrouwe Justitia haar ogen over het marktplein deed bewegen, gebeurde - zoals de bovenste quotatie doet lijken - hetgeen over de ommelanden door de torenwachter, erheven was boven het alledaagse. Zo kunnen we de relatie tussen deze twee prominente bouwwerken aan de Grote Markt, een relatie die in de 19e eeuw verloren ging, zien als een verhaal van twee broers, de grote en de kleine, ofwel: het één gericht naar buiten [macro] en het ander naar binnen [micro].

P.B. Kramer, c.a. 1913. De Torenwachter J.K. Sjoerts. Groningens laatste torenwachter, voor één der vensters van de Martinitoren. Op zijn post, met houten letters en figuurzaag.

Angst & Nachtleven

Centraal tot het thema staat het nachtleven in de stad. Zo verkeerde de “stad des avonds” zich vóór 1681 in “een stikdonkeren nacht.” (31, J. Suringa, 1899) […] Met andere woorden: er bestond vrijwel geen nachtleven. De afwezigheid hiervan wordt tevens bevestigd door burgemeester W.W. Jullens (regerend 1816-17), met de woorden dat mensen “’s avonds thuis behoorden te zijn”. (60, A.T. Schuitema Meijer, 1976). De stemming was dus aan het begin van de 19e eeuw nog niet veel veranderd, iets wat Dr. J. Suringa, aansluitend over de pre-19e eeuwse situatie schrijft: “van flaneeren langs de straten en pleinen bij den avond was toen geen sprake, te meer niet, omdat de winkels met hunne kleine vensterruitjes even slecht verlicht waren als de stad.” (32, J. Suringa, 1899)

De afwezigheid van het nachtleven wordt dan ook in relatie gebracht met een zekere angst die er aan verbonden was: “Het maanlicht werd toen zeker nog meer gewaardeerd dan thans. Kon men bij volle maan de voorbijgangers goed onderscheiden, bij nieuwe maan verkeerde men in eene schemerachtige wereld, of, als de lieve straatjeugd (toen al even baldadig als thans) zich van de lantaarns had meester gemaakt, in Egyptische duisternis.” (32, J. Suringa, 1899) Het feit dat er zo veel waarde aan het maanlicht gegeven wordt, in contrast tot de extreme betiteling van een ‘Egyptische duisternis’, wordt nog verder bevestigd door de wijze waarop het morgenlicht als een verlosser wordt ingeluid: “Hoe sereen klinken ’s morgens, wanneer de poorten weer worden geopend, de geestelijke liederen, die de wachter na de nachtwake vanuit de hoogte van de toren over de ontwakende stad laat horen.” (46, A.T. Schuitema Meijer, 1976). Ondanks dat de quotaties retrospectief zijn, geeft het toch een inzicht in een zekere angst die men toonde tot de nacht, alsof het een mythisch wezen is waar men voor moest behoeden. Op de strip-achtige tekening uit het jaar 1900 (rechts afgebeeld) deze dan ook verbeeld als een spookachtig gebeuren: een zwart mantel trekt zich over de stad heen, gebouwen beginnen zich te bewegen, terwijl de maan en de Martinitoren grijnzend toekijken.

Ansichtkaart, W.C. Honingh, 1900. Groningen bij nacht. Tekening van twee dronkenmannen met paaltjes van het Kommandantshuis en dronken Martinitoren.

Verlichting

Tot 1673 was er geen enkele vorm van verlichting in de stad Groningen. Er was ’s nachts geen licht, waardoor men een lantaard mee moest nemen bij een nachtelijke tocht. Zo was er de angst dat men zou struikelen over varkens.

Acht jaar na het plaatsen van de eerste straatlantaarns, werden ze in 1681 voor het eerst planmatig geplaatst: op hoeken van straten en pleinen, en moest men lantaarnbelasting betalen. Pas tot het jaar 1854, wanneer gaslicht openbaar werd toegepast, waren olielampen op een nietige manier toegepast, puur om de publieke ruimte haar grenzen aan te geven, en enige verplaatsing gedurende het nachtleven te bevorderen. Op de tekening van Jacob Bruggink uit 1831 is te zien dat de staat van de verlichting zich nog in een relatief primitieve staat verkeerde: verlichting gesitueerd om de kaders van de publieke ruimte aan te geven; het was simpelweg een methode om van A naar B te komen, en had verder géén verblijfskwaliteit.

Hangend aan kabels vóór de oostzijde van de Grote Markt zijn de zogeheten ‘reverberes’ te zien (zie afbeelding). Deze, door de Frans-Bataafse machthebbers geïmplementeerde straatverlichtingsvorm had ook géén esthetisch belang: zij werden overdag opgeborden in een gemeentelijk lokaal, en waren puur functioneel, op de riepen tijdens de avonden te verlichten. De zogeheten ‘stekers’ en ‘trekkers’ lieten ze op de juiste plaats hangen en staken ze handmatig aan, bij schemering. (54, A.T. Schuitema Meijer, 1976) Met andere woorden: de invoering van de 19e eeuwse verlichting was een infrastructureel doeleind: lantaarns bevinden zich op de hoeken van de pleinen, langs de riepen, en geven daarmee definitie aan de verkeersruimte (zoals op de plattegrond van de volgende dia te zien is). De plannen tonen dus nog geen richting op het gebied van esthetiek, zoals bijvoorbeeld het verlichten van bepaalde monumenten, om het machtiger te laten lijken (ook al gebeurde dit wel eenmalig met de Korenbeurs, tijdens het ontvangst van de schutterij ná de Belgische opstand).

J. Bruggink, 1831. Grote Markt oostzijde gezien naar het noorden, met Martinitoren.

1673: Voor het eerst gecommitteerd over het plaatsen van lantaarnen op hoeken van de straten i.v.m onheil gedurende de nacht

1681: De eerste straat lantaarns zijn geplaatst

1787: Het eerste besluit tot plaatsen lantaarns door de gehele stad

1830: de invoering van de ‘reverberes’. Aldus J. Suringa: “Dat waren lantaarns met lampen, hangende aan touwen over de straten.” (32)

1854: Gaslicht in de openbare ruimte - Groningen in het bezit van eene *gemeentelijke gasfabriek*

1884: De brandweer wordt opgericht; “Het brandwezen geheel georganiseerd” (35, J. Suringa, 1899)

1903: elektrische straatverlichting in de openbare ruimte

A.J. SIngels, 1900. Ontwerp van een kabelnet voor de electrische verlichting der gemeente Groningen. Kaart. Groninger Archieven.

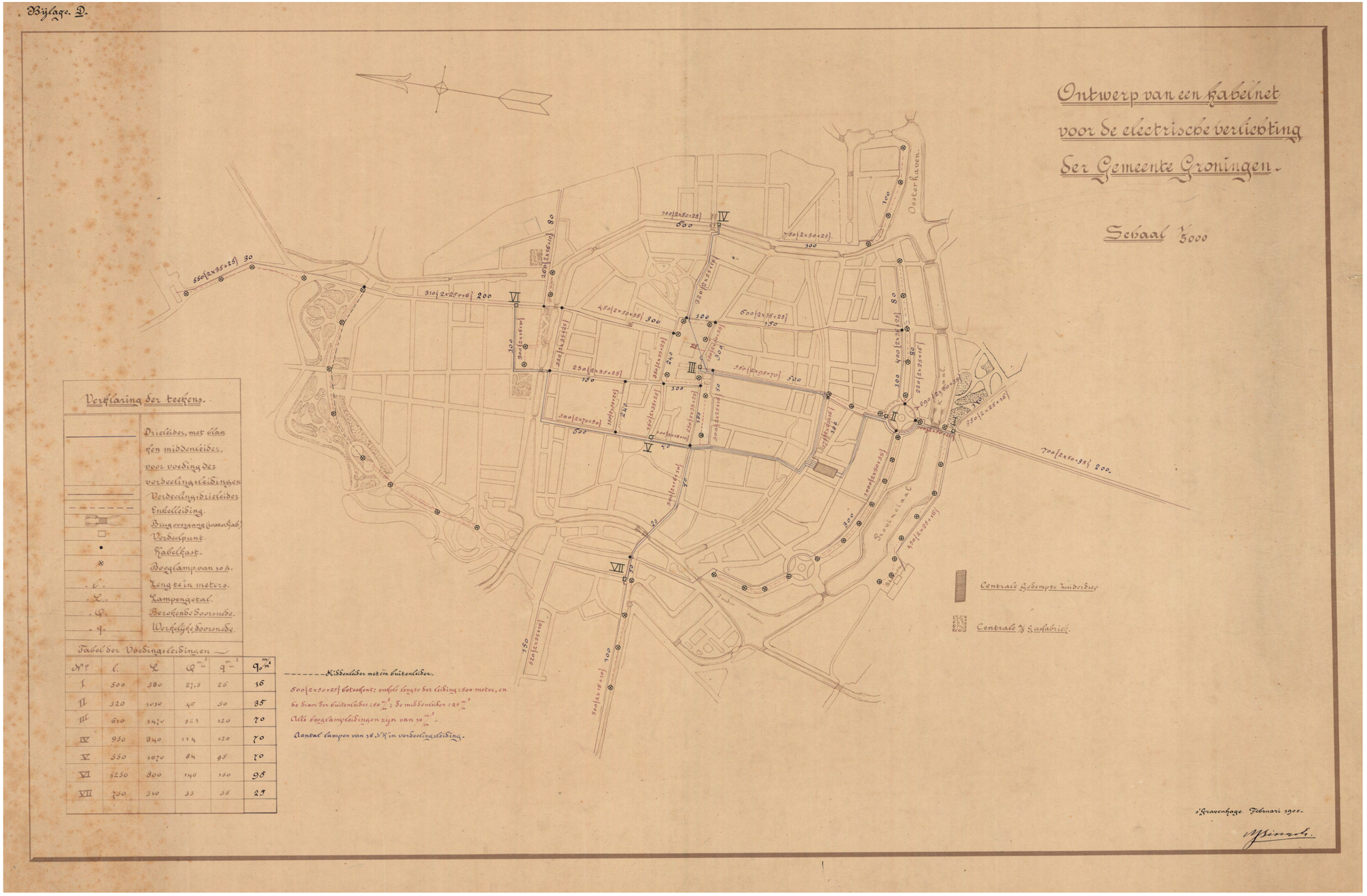

3

1798 -

Van Gilde tot Sociëteit

Een sociale hergroepering: van een handel in producten naar ideeën

De Opheffing der Gilden

Een bepalende sociale verandering tijdens de negentiende eeuw was de verdwijning van de handelsgilden, “onzer aller oudste bedrijfs- beroepsinstelling.” Zo werden de op handel gedreven broederschappen door een besluit van het ‘Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek’ op 5 oktober 1798 ‘opgeheven’, waarmee aansluitend een sociaal element uit de stad werd gedreven: de gilden bezitten vaak een eigen huis, terwijl kleinere gilden een kamer huurden in een taverne. Hoe groter de macht van een gilde, hoe dichterbij zij rond het hart, het podium van de handel, waren gevestigd: de Grote Markt. Met de stadswaag, het goudkantoor, en de vele andere bouwwerken die op handel waren ingericht - vaak de markante gebouwen, hebben de overige panden die zich rond de markt voegden vaak een sociale functie waar de gilden zich konden vestigen, en gerangschikt naar status en beroep: o.a. een brouwers-gilde, zwaardvegers-gilde, baardscheerdersgilde, koekbakkersgilde. Met kijk op de rijkere aristocraten, waren zij ook een beschermheilige toebedeeld: de goudsmits-gilde was verwant met St. Eligius, om een voorbeeld te nemen. Door haar opheffing aan het eind van de achttiende eeuw zou ook deze verwantschap met christendom verdwijnen, iets wat des te meer zou bijdragen aan een opkomend secularisme.

Het is dan ook gedurende de negentiende eeuw dat we kunnen zien hoe er een functieverschuiving ontstaat, met kijk op de panden rondom het podium van de handel, de Grote Markt. Waar sociale groepen eerst gevormd werden door een zekere specialisme, iets wat generaties werd doorgeven en dus van jongs af aan een persoon verbonden was, ontstond er in de tweede helft van de negentiende eeuw een enorme opmars van de zogeheten sociëteiten: deze vaak exclusieve genootschappen waren echter niet meer gericht op beroep, maar voornamelijk bepaald door ieder zijn culturele of academische achtergrond/interesse. Alhoewel de sociëteiten nog wel een duidelijke afspiegeling waren van klasse - er waren groepen voor arm en rijk - ontstond het gros van deze collectieven uit men zijn persoonlijke interesse. Het grote verschil ten opzichte van de gilden is dus dat men in deze nieuwe periode des te meer vrijelijk de mogelijkheid beschikte om als individu te kiezen binnen welke sociale groepering zij wou behoren.

J. Ensing, 1838. Prent. Wapens of emblemen der Groninger gilden: 1. smeden, 2. bakkers, 3. kleermakers, 4. kramers, 5. tingieters en zadelmakers, 6. glazenmakers en ververs, 7. kastenmakers, 8. kuipers, 9. schuitenmakers, 10. slachters, 11. linnenwevers, 12. schoenmakers en leerlooiers. Actief: van c.a. 1500-1800. Groninger Archieven.

Waar de meeste sociëteiten vaak als besloten functioneerden, weg van de massa, waren er ook een aantal collectieven die vanuit een sterk democratisch oogpunt gevormd waren. Één hiervan was de zogeheten ‘Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen’, oorspronkelijk al opgericht in 1784, maar pas tot zijn grootte gekomen gedurende de negentiende eeuw. In tegenstelling tot de besloten genootschappen en sociëteiten, was ’t Nut voor een ieder, met als doel “verlichte kennis verspreiden onder alle bevolkingslagen.” (111, L. Ast-Boiten, 2011) Interessant is dat deze gemeenschap een ontmoetingsplaats vormde van geschoolden, die zich uitgesloten voelde van politieke macht. Als “remedie tegen het verval van het vaderland,” werd ’t Nut, als gevolg van de Franse inval, pas actief na 1795, en werd uiteindelijk bondgenoot van Willem I, in het “eenheidsstreven voor het nieuwe koninkrijk. (112, L. Ast-Boiten, 2011). Het werd een podium waar gedachten over een eigen, nationale cultuur en identiteit zouden kristalliseren. Tijdens de grote evenementen in het jaar 1814 werd er door Van Swinderen de kans aangegrepen om het Nut in beeld te zetten. Op de Grote Markt sprak hij voor onderwijzers en 3440 kinderen, een “groot defilé,” over een hervorming van het langere onderwijs. (114, L. Ast-Boiten, 2011) Waar het Nut zich vooral bezig hield met educatie, was er ook een genootschap (pas in 1880 opgericht) genaamd ‘De Vereeniging tot verfraaiing der stad’. Zij vergaderden in het zogeheten Café de Pool, aan de Grote Markt noordzijde, en stelden verzoeken op ten behoeve van het aanpassen/verfraaien van de stedelijke ruimte (zoals eerder te zien was met het verplaatsen van de tramlijnen aan de Grote Markt). In het krantenartikel rechts afgebeeld is - ondanks niet behorend tot onze casus - te zien hoe zij met het voorstel kwamen de Vismarkt tot plantsoen om te toveren (1881). Het feit dat ook deze vereniging zich aan het eind van de 19e eeuw aan de Grote Markt zou vestigen, was maar één van vele. De volgende dia’s zullen - naast een aantal beeldbepalende gebouwen toe te lichten - laten zien in welke panden diverse sociëteiten waren gevestigd.

Vereeniging tot Verfraaiing der stad Groningen.

ALGEMEENE VERGADERING, Donderdag 13 April 1899, des namiddags te 3 uur, in ’t Café „DE POOL”.

Namens het bestuur:
P. J. VOS, Secretaris.

APRIL. | V.K. | L.K. | H.K.

08-04-1899, Advertentie Algemeene Vergadering in Café De Pool, Grote Markt. Nieuwe Groninger Courant.

„Vereeniging tot verfraaiing der Stad” in 1881:

Maak van Vischmarkt een plantsoen...

Het moet een heerlijke tijd geweest zijn, Groningen anno 1881 . . . Denkt u zich in: een stad zonder auto's. Geen giftige benzinedampen. Geen verkeerslichten, geen stop- en wachtverboden, niets van dat alles. Het verkeer in Gronings straten bestond uit ratelende karren, wandelaars, snuffelende honden. Tot op de Vischmarkt en op de Grootemarkt droeg de lucht van het omliggende land door. In die dagen was het dat de „Vereeniging tot verfraaiing der stad” het plan opvatte de Vischmarkt om te toveren in een fraai plantsoen met grote bloemenperken . . .

Maar laten we U eerst even iets meer vertellen over genoemde vereniging die werd opgericht in 1880 en die het in elk geval heeft uitgehouden tot in het begin van onze eeuw. Over haar functie lezen we in een boekje uit die dagen: „De vereniging legt zich, getrouw aan hare bestemming, toe op de verfraaiing van wandelplaatsen, openbare pleinen en plantsoenen. Wat zij doet, blijft niet voor het oog verborgen; veel, wat in Groningens plantsoenen den smaak behoort, hebben de wandelaars haar te danken.” Dit werd geschreven in 1890. De vereniging telde toen 190 leden. Blijkt uit deze opmerkingen dat de vereniging inderdaad tot ideeen is gekomen, die ook uitgevoerd zijn, geheel anders verliep het met het eerste plan.

Op 30 maart 1881 zond het bestuur van de „verfraaiers” een brief aan het college van b. en w. Bij die brief was een schets gevoegd. Brief en schets samen vormden een plan om de Vischmarkt een geheel nieuw aanzien te geven. B. en w. stuurden het plan door naar de toenmalige Stadsbouwmeester I. G. van Beuzekom.

De gedachte van de Vereeniging tot Verfraaiing der stad om op de Vischmarkt bloemperken aan te leggen verwerpt de bouwmeester echter: „Een bloemperk schijnt niet wel met smaak aan te leggen. Men verkrijgt geene harmonie tusschen de bloemen van dat perk en de keijen die het omgeven.”

En dan komt de heer van Beuzekom tot ’n eigen plan, dat u bij dit verhaal ziet afgedrukt. Hij stelt voor de middenoppervlakten van de markt „tot plantsoenperken in te richten en te beplanten met boomen en heesters, waarin ook bloemperken plaats kunnen vinden. Zo ontstaat een toestand die algemeene instemming erlangt.”

Met dit advies blijken b. en w. niet zonder meer gelukkig. En zij roepen de hulp in van de Commissie voor de openbare werken. Op 25 april brengt de commissie advies uit. „Zij acht de wijze waarop de Vereeniging de Vischmarkt zou willen verfraaien geen gelukkig denkbeeld.” Trouwens, kan de vereeniging niet wat beters doen? De commissie had zich van de werkkring van de vereeniging een anderdenkbeeld gevormd en hem meer in die geest opgevat, dat de werkkring der vereeniging zou beginnen, daar waar die van het gemeentebestuur ophield . . . .”

„Sieraad van de stad”

Na dit advies van de Commissie van Openbare Werken weet het college van b. en w. genoeg en op 28 april 1881 gaat een brief naar de vereniging. „Daargelaten of het door u aangeboden ontwerp niet aan bedenkingen onderhevig is zijn wij van mening dat het niet wenselijk is het karakter der weinige pleinen die de stad bezit, en die haar sieraad zijn, op te heffen door daarvan een plantsoen te maken. En met name de Vischmarkt zou onze vergadering niet gaarne in een toestand gebragt zien, die aan dit ruime plein zijn tegenwoordig aanzien en de tegenwoordige bestemming ontneemt.”

En de Vischmarkt bloeit wat zij was. . . .

30-12-1963, retrospectief naar een plan van de Vereeniging tot Verfraaiing der stad Groningen, uit 1881. Nieuwe provinciale Groninger Courant.

Gebouwen omringend den Groote Markt

Minuutplan, 1832. Sectie G1. F.F.N. Van Hulten. Noordgevel Grote Markt. Groninger Archieven.

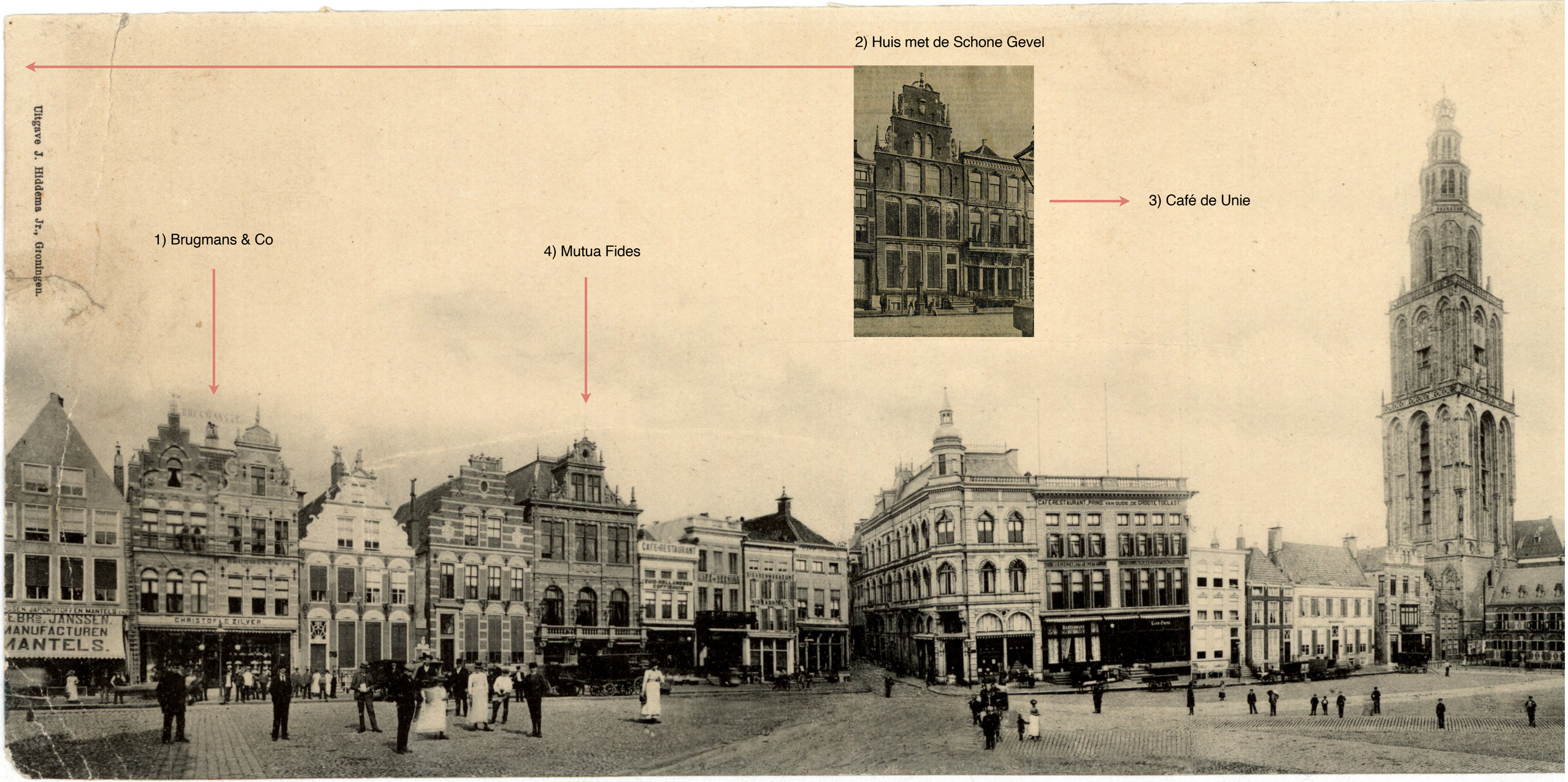

Uitgave: J. Hiddema Jr., Groningen, Situatie c.a. 1903. 14 x 57,5 cm (1/2). Panorama, uitvouwbare prentbriefkaart van de Grote Markt noordzijde, oostzijde, en zuidzijde.

De *aankleding* van het Plein-wand [1: Brugmans & Co]

Ondanks de broodoorlog van 1847 (zie eerdere dia's), verkeerde de landbouwende stad halverwege de eeuw in "goeden doen," (wat betreft de elite). De hoge prijzen, die voor producten waren te bedingen, deden de bezittingen in waarde stijgen en gaven een "ruime beurs." Zo begon men zich "meerdere weelde te veroorloven," dan men zich tot dusver gewoon was geweest. "De eenvoudige boerenwoningen maakten plaats voor smaakvolle hofsteden, voorzien van 't meest kostbare ameublement, en de eenvoudige boerenvrouw kleedde zich voortaan in zijde en fluweel," zoals aangegeven. (33, J. Suringa, 1899)

> Truk op winst, verrees nu "de eene winkel na den anderen." De zoogenoemde 'Nieuwe Winkel' van de firma Bahlmann, seder 1835 de eerste en eenige 'moderne', zag zich weldra door een aantal concurrenten omringd. De kleine ruiten hadden uitgediend en werden door Groote speigelglazen vervangen; de lamp en kaars verdwenen […] verlicht door vele gasvlammen, "komende uit schitterende luchters of kroners." (33, J. Suringa, 1899)
>
> "Thans wedijveren de neringdoenden tegen elkander in de pracht van inrichting, van uitstraling en verlichting, waardoor enkele winkelstraten een gevoel van welbehagen verwekken bij de menigte, die zich er in beweegt." […] "Tusschen de beide Markten, in de Guldenstraat en de Stoeldraaiersstraat is het aangenaam te verwijlen." […] "Nog zoekt men naar meer licht." (33, J. Suringa, 1899)
>
> In 1857 merkt Dr. E.J. Diest Lorgion in zijn geschiedkundige beschrijving van de stad al op hoe de vele huizen verfraaid worden "door de vertimmering der voorgevels, vooral van de winkelhuizen, hetwelk nog gedurig wordt voortgezet." (E.J. Diest Lorgion, 1852)

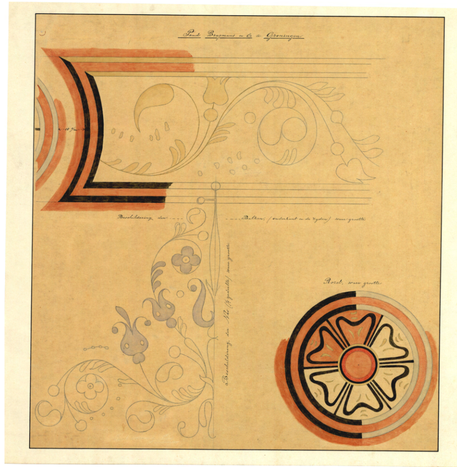

Voorbeeld: Grote Markt 9-10: Brugmans & Co (W.L. Zuidema). "Opgericht in 1808, sedert steeds vergroot en verfraaid, is de zaak thans op haar gebied de schoonste en smaakvolst ingerichte van de Noordelijke Provincies." (Advertenie, Gedenkboek van Groningen, 28 aug. 1922) Oorspronkelijk bestaande uit twee van elkaar gescheiden panden, beiden vormen nu samen één strook aan raamopeningen, bekroond met een horizontale baan op verdiepingsvloerhoogte, waar de te kopen voorwerpen staan vermeld. Ook het interieur is van een volledig nieuw decoratief-layout voorzien (zoals in de pentekening van C.H. Peters te zien is).

Afbeeldingen rechts: C.H. Peters, 1906-1925. Pand van de firma Brugmans. & Sjablonenpatronen voor beschilderingen van de balken (onderkant en de zijden), beschildering van de nis (1/4 gedeelte) en een rozet Verzameling Peters 384. / Afbeelding links: E.G. Schlette ; lith.: J. Beerta te Groningen, 1906-1914. Uitstalkasten en entrée der magazijnen van de firma Brugmans & Co. te Groningen.

[2: Huis met de Schone Gevel]

Tot in de 19e eeuw typeerde de noord- en oostzijde van de markt zich door gotische gevels, zij verbeeldden de welvarende Noord Duitse handelssteden. Zo had het ‘Huis met de Schoone gevel’, een van de oudste stenen huizen in de stad en reeds 1413 van zijn naam voorzien, in de vroegere tijd “mede een gevel in het zelfde genre als raadhuis en rechthuis.” (10, B. Van Borssum Waalkes) De middeleeuwse nissen en voluten (afgebeeld) zijn na een Renaissance-gedaanteverwisseling rond 1630 van kopjes motieven en de zogeheten Lodewijk XV ornamenten voorzien. Het oorspronkelijk gotische huis werd dus geleiden versierd met barokke elementen. Echter is dit niet de meest radicale transformatie wat dit zo esthetisch geprezen bouwwerk zou ondergaan. De twee afbeeldingen op de volgende dia te zien, daterend uit 1890-1900 en 1910-1915, laat zien hoe het pand binnen 10 á 15 jaar volledig van zijn ondergevel is ontdaan. Waar het naastgelegen pand Burmann al een winkelpui verkreeg, werd het uiteindelijk tot één winkel gevoegd - de verbouwing uitgevoerd door de architect P.M.A. Huurman (o.a. van het Cinema Palace). De oorspronkelijk functie als woonhuis, de verhoogde entree, en de gesloten raamopeningen met luiken, zijn verloren gegaan. In plaats is een op vier wit gestucte schijven rustende bovenbouw, waar een adverterende strook op de vloerhoogte van het oorspronkelijke pand Burmann als het ware doorloopt voor het raamkozijn van de ‘Schone Gevel’, waarbij de topdecoratie van het raamwerk wel is meegenomen, kronend boven de horizontale strook. Daarnaast zien we een ver uitstrekkende en gekartelde luifel, die de entree accentueert met klein tongewelfje. Ondanks het verlies van de monumentale trap en entree is het geheel met een fijne regelmaat en detaillering uitgevoerd, waarbij een uitstekende lijst duidelijk de onder- en bovenbouw accentueert: zo kan het dus ook.

De wijze waarop het Huis met de Schone Gevel uiteindelijk getransformeerd is, en niet volledig gesloopt, valt echter wel aan rekenen aan de architect P.M.A Huurman. Zo verscheen er destijds een heftige polemiek in de Nieuwe Rotterdamsche Courant waarin werd gesproken van “vandalisme te Groningen,” omdat de heer Burmann besloten zou hebben de oude gevel volledig te slopen. Echter wist Huurman hem hiervan af te zien, het bovengedeelte geheel in tact te laten en het te restaureren. (19, Schueler, 1918)

[3: Hotel-Café De Unie]

Gelegen naast ’t Huis met de Schoone gevel, was het Hotel-Café de Unie (Grote Markt 6), van een zekere Dr. Huizinga. Interessant aan deze plek is niet alleen de volledige herbouw die aan het begin van de twintigste eeuw zou plaatsvinden, maar ook het feit dat op 22 april 1890 hier de VVV [Vereniging tot Bevordering van het Vreemdelingenverkeer] vestigde. Aanleiding tot de oprichting waren de ervaringen ruim een half jaar ervoor, tijdens de viering van het 55e lustrum van de universiteit. Deze liep niet vlekkeloos: duizenden “uitgestorte vreemdelingen” bewogen door de stad, zonder geen enige vorm van orde - de treinen met reizigers, “allen voller dan wijlen de arke Noach’s.” (79, Hofman, 1995) Op de avond van 22 april 1890 werd het eerste bestuur gevormd in Huizinga’s café. In 1920 verhuisde het bestuur naar het Goudkantoor, tezamen met reisbureau Lindeman.

Ondanks dat er vrijwel niets over dit toch bijzondere Jugenstil geveltje valt te vinden, kunnen we er het een en ander uit opmaken. Mogelijk geïnspireerd door het stationsgebouw in Praag van Joseph Fanta (rond dezelfde tijd ontworpen), bestaat de gevel uit een klein triomfboogje: het contrast tussen de wit gestucte bovenpartij, en de donkere kozijnen van het café gedeelte, maakt het een fraai gevelbeeld.

Kramer P.B., 1927. Grote Markt 4-5 : Burmann, witte goederen magazijnen (4-5)

Kramer P.B., 1915-1920. Groningen : Grote Markt noordzijde : panden firma Burmann en café 'De Unie'.

Kramer J.G., 1890-1900. Groningen : Grote Markt noordzijde : het huis met de schone gevel en de twee belendende percelen. De eigenaar van het huis op het moment van deze foto was een zekere Alberda van Ekenstein

G.B.M. Sühl, 1880-1883. Grote Markt noordzijde. De Studenten-Sociëteit "Mutua Fides" te Groningen Naar eene photographie van Fr. J. von Kolkow, te Groningen, geteekend door G.B.M. Sühl

[4: Mutua Fides, Studenten Sociëteit]

Waar de studentensociëteit gedurende de 19e eeuw op diverse plekken rondom de Grote Markt gehuisvest is, zoals in Café de Pool aan de oostzijde, krijgt het aan het einde van de 19e eeuw een nieuw thuis. Opbrengsten uit het universiteitslustrum en een reünie in 1879 zorgen voor geld in de lade voor een eigen gebouw. Er werd een commissie van beheer van het fonds ten behoeve van een nieuwe sociëteit gevormd, en tezamen met de Bouwcommissie werd een premielening van 70.000 gulden uitgeschreven. Op 22 juni 1883 werd het nieuwgebouwde, eigen sociëteitsgebouw geopend op de Grote Markt 13. De hiernaast afgebeelde tekening, gebasseerd op een foto van Von Kolkow uit 1883, het jaar van oplevering, toont nog de oude pomp, die in diezelfde periode zou sneuvelen. In de ondergevel is al te zien dat de gebruikelijke verhogen van het maaiveld met een monumentale trap is vermeden, zoals de winkelpanden die in die periode gebouwd werden. Om toch enige monumentaliteit in de gevel te weeg te brengen, iets wat absoluut naar voren springt, zien we hoe de opdeling van de gevel rust op vier relatief brede pijlers. De verdieping die gezorgd wordt door het balkon, in combinatie met de ietwat verdiepte raampartijen en entree, zorgen voor een dermate monumentale uitstraling, versterkt door de kopfiguren die op de console/kraagsteen naar beneden kijken (het lijkt me onmogelijk om geen blik naar boven te werpen). Vanaf het balkon, een element die bij afwezigheid van een trap toch nog de mensen boven de menigte kan plaatsen, sluimeren de ordes verder naar boven toe; de pilasterstelling verandert driemaal, om zo vanaf de vorse begane grondsvloer als het ware weg te smelten in de topgevel. Bij het dakkapel aangekomen zijn ze fijn en van kleinere proportie. Ondanks dat het geheel ouder doet lijken, toont het nieuwe huis van de sociëteit dat het in monumentaliteit haar omstaanders misschien wel heeft ingehaald.

De Studenten-Sociëteit „Mutua Fides" te Groningen.
Naar eene photographie van Fr. J. von Kolkow, te Groningen, geteekend door G. B. M. Sühl.

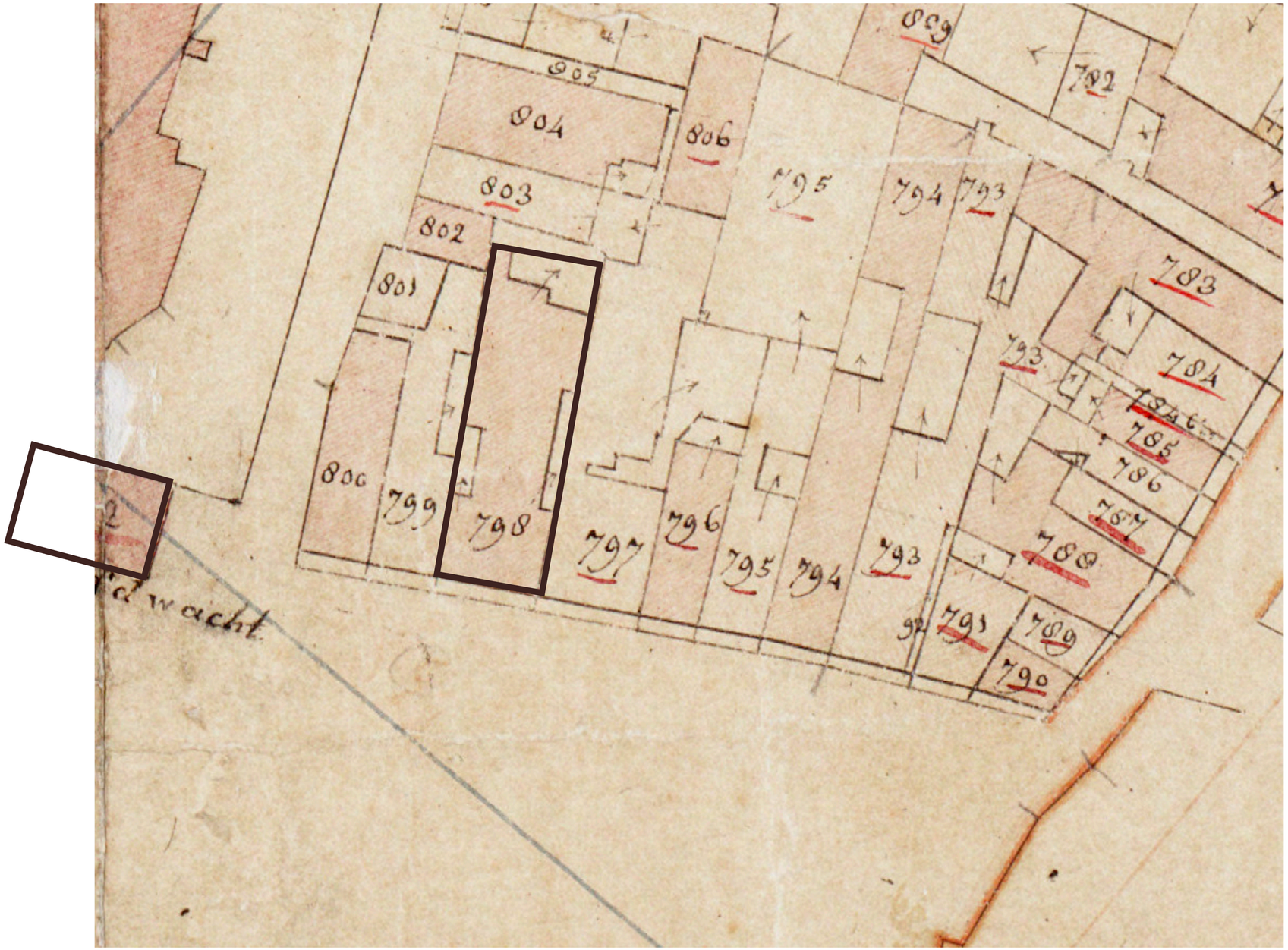

Minuutplan, 1832. Sectie G1. Oostgevel Grote Markt. F.F.N. Van Hulten. Groninger Archieven.

Uitgave: J. Hiddema Jr., Groningen, Situatie c.a. 1903. 14 x 57,5 cm (1/2). Panorama, uitvouwbare prentbriefkaart van de Grote Markt noordzijde, oostzijde, en zuidzijde.

[5: De Hoofdwacht, Het Oude Rechthuis]

Waar vonnissen en rechterlijke uitspraken in de oude tijd tussen de dennenbomen op het St. Waalburgskerkhof plaatsvond, verplaatste deze plechtigheid zich in 1509 naar een eigen typologie: het rechthuis, gelegen aan de Grote Markt. Vanaf 1641 beaamde het gebouw twee functies: een rechthuis en hoofdwacht. Toen in 1803 het Selwerderrecht van de eerste verdieping verdween, en het in 1841 aan het Rijk werd overgedragen is het uitsluitend als hoofdwacht gebruikt. Onder dit beheer is het gebouw gedurende de 19e eeuw volledig ontdaan van zijn gotische stijlkenmerken, maar uiteindelijk in 1899 weer naar oorspronkelijke staat hersteld.

De overdracht van de hoofdwacht aan het Rijk bracht met zich mee dat ná de grote kaak, gelegen op het marktplein en in 1811 afgebroken, een 2e kleinere kaak aan de zuidelijke hoek van de voorgevel in 1841 is verwijderd.

> In een gedenkboek van Groningen uit het jaar 1922 wordt de positie van de hoofdwacht aan het plein opgemerkt: “[…] en zoo als nu het miniatuur overheidsgebouw zich vertoont aan den voet can den reuzentoren, met de hooge ombouwing der Markt aan twee zijden als het achtergrond, doet het denken aan een poppenhuis. Maar in zijn kleinheid geeft het ook veel te denken en zeker is het voor de Groote Markt een fijn gevormd meubelstuk, dat Groningen ongaarne zou missen.” (10, B. Van Borssum Waalkes)

Tot het jaar 1795 vond de verkiezing van raandsleden plaats in het raadhuis. Terstond na de verkiezing werden de gekozenen naar het Rechthuis (de Hoofdwacht) geleid, waar zij “voor het gebouw in de opene lucht den eed aflegden, die hun door den presideerenden burgemeester uit een venster van het Rechthuis werd voorgelezen.” Het pleintje, strikt gedefinieerd en omlijnd, ten westen van de hoofdwacht was dan ook gevormd ten behoeve van zulke plechtigheden (zie afbeelding) (125, J. Suringa, 1899)

H. Hofkamp, 1850-1859. Grote Markt noordoosthoek met de Martinitoren Hoofdwacht.

[6: Huis Panser, Heerensociëteit]

Grote Markt 27: Aan de oostwand, het 3e huis van de Martinikerk af, in Renaissance stijl. Gebouwd door familie Panser in het jaar 1617. Vanaf 1774 gevestigd: de Heren- of Grote sociëteit.

Oorspronkelijk het woonhuis van Sicco Panser, wiens voorouders in de 15e en 16e eeuw op borg Panser in Zoutkamp gevestigd waren. Vanaf 1624 aan het pand de Grote Markt wonend, en overleed in 1625. Het topgevelornament dateert ook uit het begin van die eeuw, met het beeldhouwwerk van een bekwaam meester, die vanuit de Zuidelijke Nederlanden was overgekomen (54, Neurdenburg, 1942). Overige panden aan de Grote Markt zouden gedurende de 17e eeuw de motieven van het huis Panser volgen: trapgevels en schelpen boven de vensters, afwisselingen van bak- en natuurstenen banden, gebogen vleugelstukken en bandwerk.

Interessant aan de oostwand, en dan specifiek de panden ten noorden van het Scholtenhuis gelegen, is dat zij allen aan een modernisering zijn ontsnapt: op kleinere pandjes grenzend aan de Oosterstraat ná zijn ze niet voorzien van een glazen pui. De reden lijkt logisch: er waren simpelweg geen commerciële instellingen in deze panden gevestigd. Of deze panden vanwege hun nabijheid tot de Martinikerk, of hun relatief bredere en minder benauwde verkaveling heeft bijgedragen aan het feit dat ze de schop van de modernisering hebben ontlopen valt over te speculeren. Het feit dat de topgevel uiteindelijk op het Goudkantoor is geplaatst vertelt wel de historische waarde die aan hetgeen toebedeeld werd.

La Riviere & Voorhoeve, 1920-1930. Huis Panser, Grote Markt noordoostzijde.

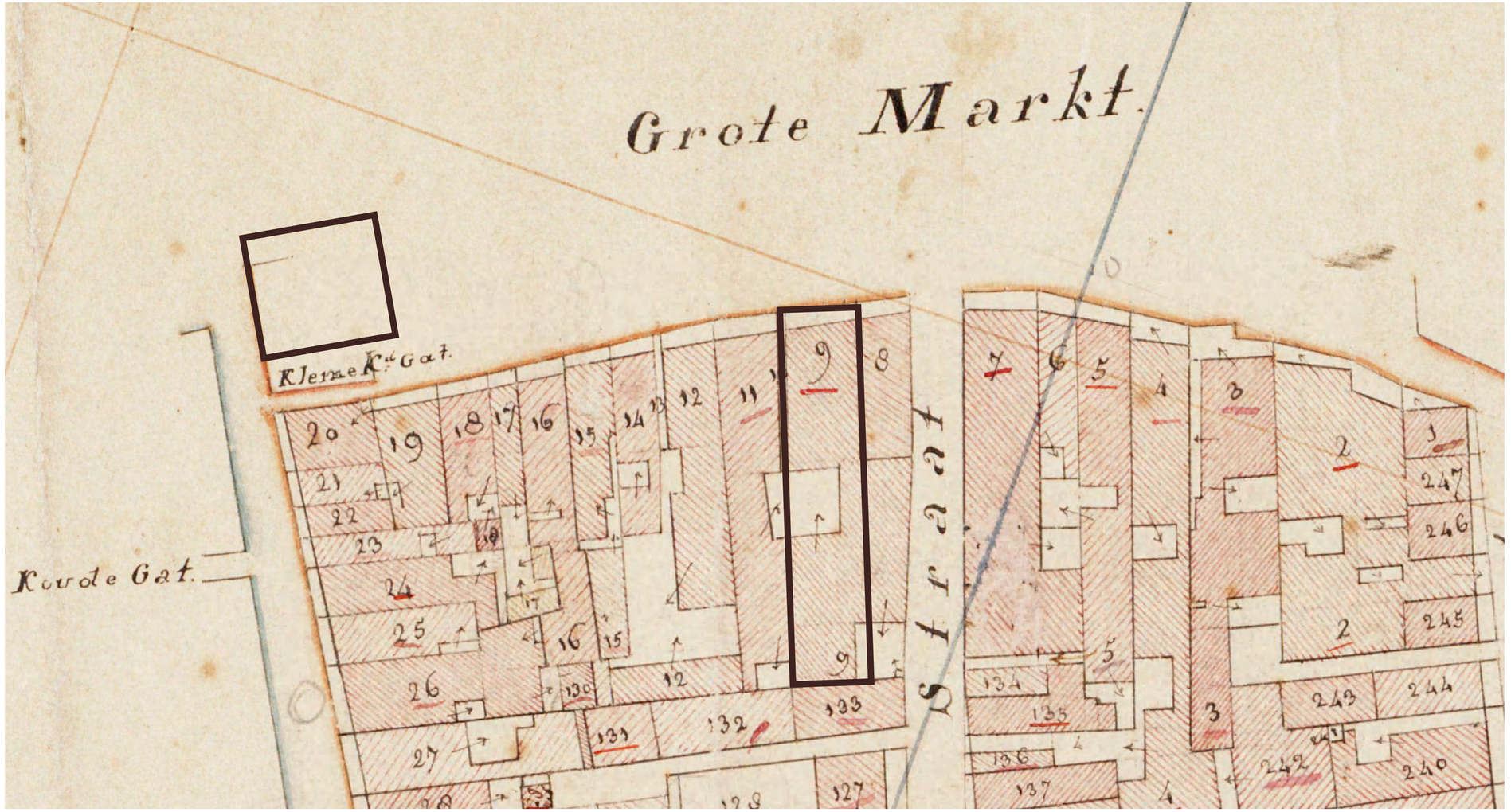

Minuutplan, 1832. Sectie H1. Westgevel Grote Markt. F.F.N. Van Hulten. Opgegaan in blad, H1 1911. Groninger Archieven.

Panorama Groote Markt. Groningen.

8) Het Blokhuis

7) Familiehuis Kuinders, Cinema Palace

Uitgave: J. Hiddema Jr., Groningen, Situatie c.a. 1903. 14 x 57,5 cm (1/2). Panorama, uitvouwbare prentbriefkaart van de Grote Markt noordzijde, oostzijde, en zuidzijde.

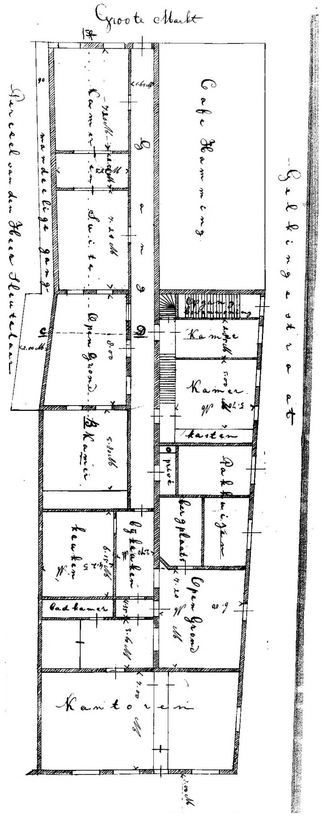

[7: Familiehuis Kuinders, Cinema Palace]

Kenmerkend aan het pand Grote Markt 41 is, zoals het Minuutplan uit 1832 toont, de lengte van het perceel. Zoals de panden aan de Guldenstraat, bestaat de verkaveling van de zuidzijde van het marktplein uit lange, slanke stroken. Zo zien we pas ver in de Gelkingestraat een entree, en is de eerste tien a vijftien meter simpelweg een blinde wand; de waarde van het perceel lag in de mate van relatie deze had met het marktplein, de uitmondende straten deden er vrijwel niet toe. De plattegrond rechts afgebeeld wijst op een aanvraag van Kuinders, A.J.P., voor een gedeeltelijke vernieuwing op het adres Grote Markt 41 en Gelkingestraat (Kadastraal: H9), 1910-03-29. De verhouding tussen het grensvlak met het marktplein, en de diepte van het perceel is aanzienlijk. Uit de functies die er in af te lezen zijn, blijkt dat ondanks het als woning van de familie Kuinders functioneerde, vrijwel alle achterkamers als magazijn en opslag in gebruik waren - waarschijnlijk verhuurd aan diverse handelaren. Ook de gevel laat de twee gezichten van het pand zien: enerzijds bevindt er zich een kaashandel op de keldervloer - deze kon zich over het marktplein uitbreiden door de ruimte vóor het pand van een marktkraam te voorzien. Anderzijds zien we hoe het privé eigendom verheven is boven deze handelswereld: de barokke toevoeging van het bordes en trap, gelegen vóor de entree tilt het privé eigendom als het ware boven die van de handel. Ook het interieur is van een compleet ander karakter, hevig gedecoreerd, terwijl de kaashandel louter praktisch was ingericht.

Het feit dat het pand Grote Markt 41 enkel drie jaar ná de aanvraag tot het vernieuwing van het programma volledig gesloopt zou worden, om in 1913 plaats te maken voor het Cinema Palace van architect P.M.A. Huurman vertelt ons hoe publieke functies zich steeds sneller om het marktplein heen gaan vestigen. Het feit dat deze privéwoning door de eeuwen heen langzamerhand alteraties kreeg om het publiek binnen te brengen, zijn ruimten opgeeft voor de handel, en uiteindelijk na een laatste poging toch gesloopt wordt, laat ook zien hoe rijke families langzamerhand het plein verlaten. In een aanvraag van de Directie Groningse Bioscoop Cinema Palace voor aanbrengen trappen op adres Gelkingestraat (Kadastraal: H 2745), 1914-04-01, valt te zien hoe er met het zicht op toegankelijkheid, ook de Gelkingestraat opengesteld zou worden. Niet alleen de voorgevel, met de grote entree en brede trap, diende het publiek naar binnen te lokken. Met zijn triomfboog-motief en een verdiepte maar uitkragende erker die op een speelse manier de natuurstenen banen accentueren, krijgt het geheel een dieptewerking die een zekere zwaarte uitstralen. Het geheel lijkt daarmee te balanceren tussen historiserend, neo-klassiek, en de Jugendstil - hetgeen waar de architect om bekend staat, en wat tot uiting komt in het interieur.

(L-R): Kramer P.B., 1905-1910 / Kramer J.G. 1901 / Kramer P.B., 1928. / Fotograaf onbekend, 1914-1918.

Familiehuis Kuinders, A.J.P. Kuinders & Kaashandel

Cinema Palace, P.M.A Huurman

[8: Het Blokhuis]

De straat Tusschen-beide-Markten is ontstaan nadat de marktkramen ten westen van de Grote Markt gedurende de middeleeuwen versteend werden, en de Herestraat dermate werd verlengd. Zo ontstond er een nieuwe ‘passage’ gelegen tussen beide markten. Aan het begin van het onderzoek hebben we laten zien hoe er vanuit een militair oogpunt een gebruikelijke ceremoniële route was, waarop men de stad betrad: vanaf de Heereweg, door de Heerepoort, Heerestraat, waarna men een draai naar rechts diende te maken om de Grote Markt, het centrum, te betreden. Het was dan ook vanaf dit hoekpunt dat men een vijfenveertig graden zichtlijn op de Martinitoren verkreeg. Met andere woorden: het draaipunt bevat een ceremoniële, en is daarnaast geografisch het punt waar de marktpleinen elkaar ontmoeten. Op de kaart van Haubois zien we dan ook dan op de noordelijke uithoek van de Heerestraat er al een zekere tweetal bouwwerken bevindt, los van het zuidelijke pleinwand, relatief slanke volumes, en in een gotische stijl uitgevoerd. Wanneer wij echter de Minuutplan van 1832 erbij pakken, dan is te zien dat perceel 1255 uit een exact rechthoek bestaat. Dit rechthoek is tevens afgebeeld op de tekening van S. Berghuis (volgende dia), waar vreemd genoeg het perceel 1254 verdwenen is. Zo stuiten we hier op een tegenstrijdigheid: Het afgebeelde pand lijkt ná het opstellen van het minuutplan op het snijpunt van beide percelen te zijn geplaatst, waardoor Tusschen-beide-Markten bij zijn monding aan de Grote Markt ietwat is verbreed, maar dit is niet met zekerheid te zeggen.

Wat we wel kunnen aannemen is dat de locatie van dit pand, haar strikt vierkante plattegrond, en de naam die het is gegeven [Blokhuis], in relatie staan tot de typologie van een middeleeuws ‘blokhuis’: een klein verdedigingswerk dat strategisch was geplaatst om een doorgang te bewaken. Maar ook dit lijkt tegenstrijdig te zijn wanneer we de tijdlijn (de kaart van Haubois), en de functie die het pand zou hebben, er bij pakken. Zo is op de kaart van Haubois te zien dat er hier géen blokhuis gevestigd was, maar dat deze in de 19e eeuw pas is gerealiseerd: een middeleeuws typologie in een na-middeleeuwse tijd, zonder dat het de controlerende functie van een ‘blokhuis’, zoals deze in de oude tijden bedoeld was, zou beamen. Op de tekening ‘Huizen van Van Giffen en Van Melsen’ (volgende dia) is namelijk te zien dat het pand zou bestaan uit *winkel, woonverdieping* en *magazijn* - het was dus geen 2e post van de hoofdwacht. We zouden dus kunnen aannemen dat er in een eerdere periode, voor de opgestelde kaar van Haubois uit 1643 er een echt middeleeuws blokhuis moet hebben gestaan. Op de kaart van Jacob van Deventer (rechts), verbeeldend de situatie omstreeks 1560-1570, suggereert een gelijkzijdig blok op deze locatie, en een meer centrale positie op de as van de Heerestraat, en dus zicht hebbend op de stadspoort. Het moderne blokhuis, als winkel- en woonpand, was dan hoogstwaarschijnlijk een terugblik naar deze oude tijd. Bedenken we het belang van deze plek in de wijze waarop men de stad betrad, dan is het alleen maar logisch dat op zo’n kruispunt een extra controle functie bestond. In dit geval zouden we kunnen zeggen dat naast de stad haar binnenpoorten, de Grote Markt ook een kleine ‘vesting’ was, met het blokhuis als haar uiterste binnenpoort, en de hoofdwacht exact op de tegen over gelegen hoek: zij vormden steunpilaren van de gecontroleerde ruimte, de poorten tot de uiterste binnenruimte van den oude stad.

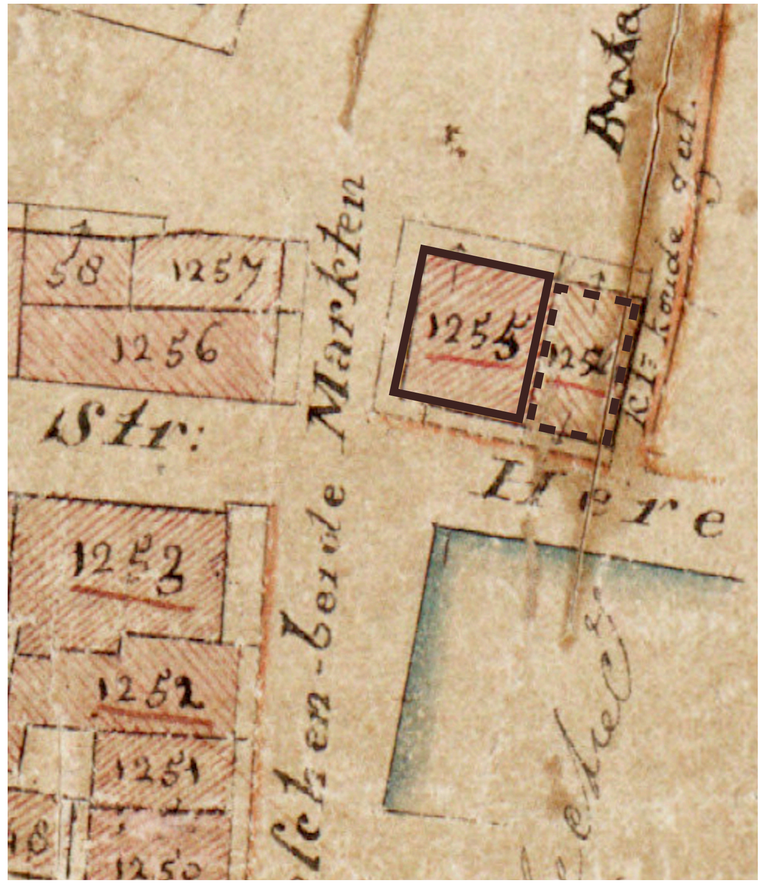

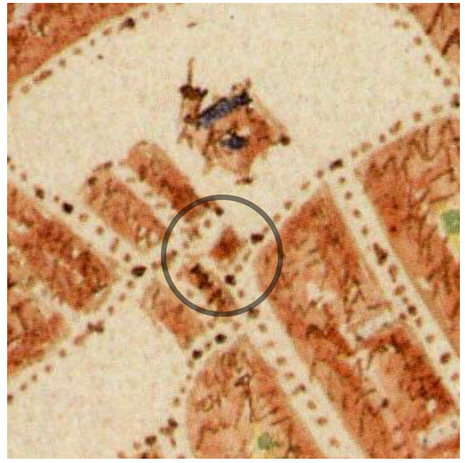

Minuutplan, 1832. Sectie G1. Tusschen-beide-Markten. Grote Markt. F.F.N. Van Hulten. Groninger Archieven. / Jacob van Deventer, Plattegrond, getekend door Jacob van Deventer (derde kwart 16e eeuw), 1560-1570, 62. Groningen (netkaart).

[8: Het Blokhuis]

Om een indruk te geven hoe het Blokhuis zich gedurende de negentiende eeuw transformeerde is een reeks foto's afgebeeld. Aan de transformatie valt het volgende af te lezen. Het losstaande bouwwerk, in de 19e eeuw pas ontstaan, als winkelpand, bevindt zich in de eerste afbeelding nog in een sobere, neo classicistische staat. Frappant is dat de benedenverdieping volledig dicht lijkt te zijn; er is geen enkele visuele connectie met het marktplein en lijkt zich naar de straatjes te oriënteren. De onvoltooide tekening van 1845, vanwaar de maker onbekend lijkt te zijn, toont een renovatie van het bouwwerk: de gevelwand aan de benedenverdieping wordt ontdaan van zijn brede gestucte vlakken tussen de openingen, krijgt slanke vensters, en überhaupt meer glas. Ook is aan de plattegrond te zien dat het nu aan drie zijden zich naar de omgeving toont, met de dichte wand en de verkeersruimten gelegen naar het nauwe steegje aan het plein haar zuidwand.

Ondanks dat het werk niet is uitgevoerd zorgt een latere renovatie voor het openstellen in alle drie de richtingen (misschien dat de aanwezigheid van de waterpomp, en het feit dat het hier aangrenzende gebied diende als parkeergelegenheid voor karren, ervoor zorgde dat deze gevelwand eerst gesloten was). Markant aan de laatste twee afbeeldingen is de dakuitbouw. Waar het naast een verhoogd cachet lijkt alsof het nog verder uitgebouwd zou worden, bewijst de perioden waarin beide foto's zijn genomen - rond het jaar 1890 en 1910 - dat dit iets anders dient te zijn. Aangezien dat hier in die periode een telefoon bedrijf gevestigd was, was dit naar waarschijnlijkheid een enorme, externe antenne. Over het algemeen kunnen we zeggen dat voor een pand wat oorspronkelijk een controlerende functie had, en dus een punt is waar vanuit verschillende richtingen zichtlijnen op uitmonden, het als passend gezien mag worden voor een winkelpand: van alle hoeken had men zicht op de etalages. Waar het oude blokhuis gesloten was en zichzelf behoedde voor gevaar van buitenaf, werd het geleidelijk meer open, en diende het de mensen van buitenaf naar haar toe te trekken. Ofwel: een verhaal van twee gezichten.

1830-1850 — 1845 — 1870-1880 — 1887-1891 — 1905-1915

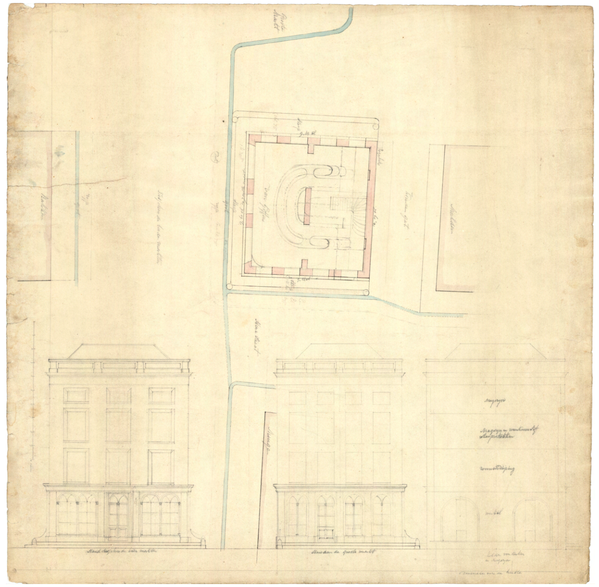

***(L-R)**: S. Berguis, 1830-1850; Huizen van Griffen en Van Melsen, Het Blokhuis. Onvoltooide tekening. Maker onbekend. Vervaardigd 1845; F.J. Von Kolkow, 1870-1880; J.G. Kramer 1887-1891; P.B. Kramer 1905-1915.*

Straten uitgelicht

De westelijke straatjes aan de Groote Markt

[1: De Suipen- Suijpen- of Soepenstraat, Waagstraat]

De oorsprong van de naam kan zowel worden afgeleid van het middeleeuwse ‘suepen’ (karnemelk) als van ‘suipen’, als in het nuttigen van alcohol. Zeker is dat in deze straat een groot aantal herbergen en wijnhuizen stonden.

Aan de oostzijde van de straat werd voornamelijk 17e-eeuwse bebouwing aangetroffen, en is vermoedelijk later ontstaan dan het blok tussen de Waagstraat en Guldenstraat.

De naam werd door het stadsbestuur veranderd vanwege het feit dat het voor vele burgers een doorn in het oog was, omdat de associatie met overmatig drankgebruik voor de hand lag, iets wat de straat kenmerkte, met haar vele herbergen en wijnhuizen.

Interessant aan de prenten en foto’s die van deze straat zijn overgebleven is dat eigenlijk géén één ervan de daadwerkelijke binnenwanden van de straat toont: alleen perspectieven op goudkantoortje en de Waag, gekeken vanuit het marktplein, lijken te bestaan. Dit lijkt verklaarbaar te zijn wanneer wij naar de Minuutplan van 1832 kijken. Hieraan is te zien dat alle entrees op de Grote Markt en het Stadhuis gericht zijn; dit geldt ook voor tegenoverliggende zijde: twee langgerekte panden lijken überhaupt geen entree te hebben aan de straat (op het einde na), en zijn in lengterichting georiënteerd, naar de open zijden van de markt. Deze panden waren hoogstwaarschijnlijk als opslag van het bedrijf Bahlmann & Co in gebruik. Zo is het dan ook begrijpelijk dat deze straat als ‘zuipstraat’ gebruikt werd: de gebouwen toonden hun gezicht niet naar de menigte, men kon gerust drinken!

Links: Minuutplan, 1832. Sectie G1. Soepenstraat of Waagstraat. F.F.N. Van Hulten. Groninger Archieven.

Rechts: Suipenstraatje, 1873. Vervaardigde onbekend. Kaart van de Waagstraat waarop de straat staat aangegeven met de aanliggende bebouwing met de namen van de eigenaren, de bestemming en/of het kadastrale nummer. Groninger Archieven.

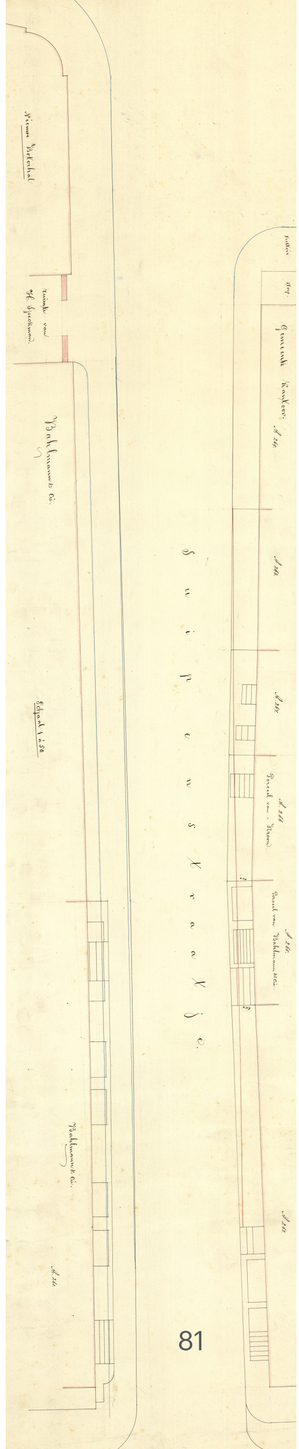

Het Goudkantoor of Provinciaal Collecte- of Belastinghuis

‘Date Caesari quae sunt Caesaris’ (geef den keizer wat des keizers is) luidt op de gevel. In 1635 gebouwd, en later als Goud- en zilversmidskeurhuis actief, de naam ‘Goudkantoor’ wordt ontleend aan de functie die het eind 19e eeuw bezitte: als keurhuis.

Als hoekhuis heeft het twee verschillende afgewerkte toppen aan voor- en zijgevel, met boven de ramen de oorspronkelijke boog-schelpen. De aquarel J. Ensing uit 1838 toont het bouwwerk in zijn oorspronkelijke staat, met oude kruiskozijnen en luiken, voordat er naar behoefte steeds grotere glasruiten toegepast zouden worden. Ook bezat het gebouw een veranda, waarvan het middenstuk een wapenschild was met zij-voluten, vrouw- en engelkopjes bekroond, en acht Toscaanse zuilen. Na de verdwijning van de republiek ging het gebouw in het begin van de 19e eeuw over in de handen van de stedelijke overheid. Het provinciewapen werd vervangen door het stadswapen en de stedelijke belastingsontvanger vestigde er in 1820, in zijn kantoor. Vervolgens werd het gebouw in 1838 ingrijpend grerenoveerd: de gallerij/veranda en de kruisvensters verdwenen.

J. Ensing, 1838. Het Goudkantoor, vroeger collectehuis; rechts de waag.

De Stadswaag

Een losstaan gebouw, van vier gelijkzijdige gevels voorzien waar goederen, door een onpartijdig weeg-meester werden gewogen, ofwel een *waag.* Oorspronkelijk was dit volledig vrijstaande gebouw gevestigd in een grote ‘potkast’ aan de Suipstraat (een eenvoudige overkapping voor de gevel langs). De nieuwe Waag werd in 1662 voltooid, aan de Verlengde Guldenstraat, maar uiteindelijk werd deze in 1873 afgebroken omdat het als ‘bouwvallig’ werd verklaard, iets wat nog maar vaak us betwijfeld. De Waag en de Boterhal zouden in één gebouw ondergebracht worden aan de Vismarkt, iets wat uiteindelijk niet meer van de grond is gekomen. In het verlies van beide de Boterhal en de Waag kunnen wij aflezen dat de Grote Markt langzamerhand niet meer een plein zou zijn louter op handel rustend.

C.C.A. Last, 1859-1860. De Waag op de Grote Markt.

[2: De Guldenstraat]

Ook in deze straat waren met name herbergen gevestigd. Volgens een lijst van de Hoofdmannenkamer uit 1611 bevonden zich hier enkele uitspanningen met namen als ‘de Gulden Roemer’, een sociëteit, ‘het Gulden Hoofd’, en ‘de Gulden Hoed’. In de Guldenstraat als de Soepstraat waren zekere potkasten gevestigd, tegen de stenen huizen aan, waarin handellieden hun nering dreven. De twee straten, vormde een van “de meest bedrijvige” delen van de stad, gelegen tussen beide marktpleinen. (33, J. Hermus, 1989)

De Patriottische Sociëteit (1241) vestigde in ‘Het Gouden Hoofd’, een bekende herberg met jachtweide en gelagkamer zie afbeelding volgende dia). Uiteindelijk zullen zij naar ‘De Unie’ aan de noordzijde Grote Markt verplaatsen. De oorzaak hiervan luidt als volgt.

De Gulden Roemer (11): aan de overzijde van dePatriottische Sociëteit (2e huis ten zuiden Zwanenstraat) was het Oranjesociëteit ‘De Gulden Roemer’ gevestigd. Het verhaal luidt dat er een “hefige strijd” ontstond tussen de overburen, de patriotten/kezen en oranjeklanten, met als gevolg: “3 schoten gelost op de Oranjesociëteit” (het uurgevecht van 1788), en het sluiten van de Patriottische Sociëteit op deze locatie, en dus de verhuizing als gevolg.

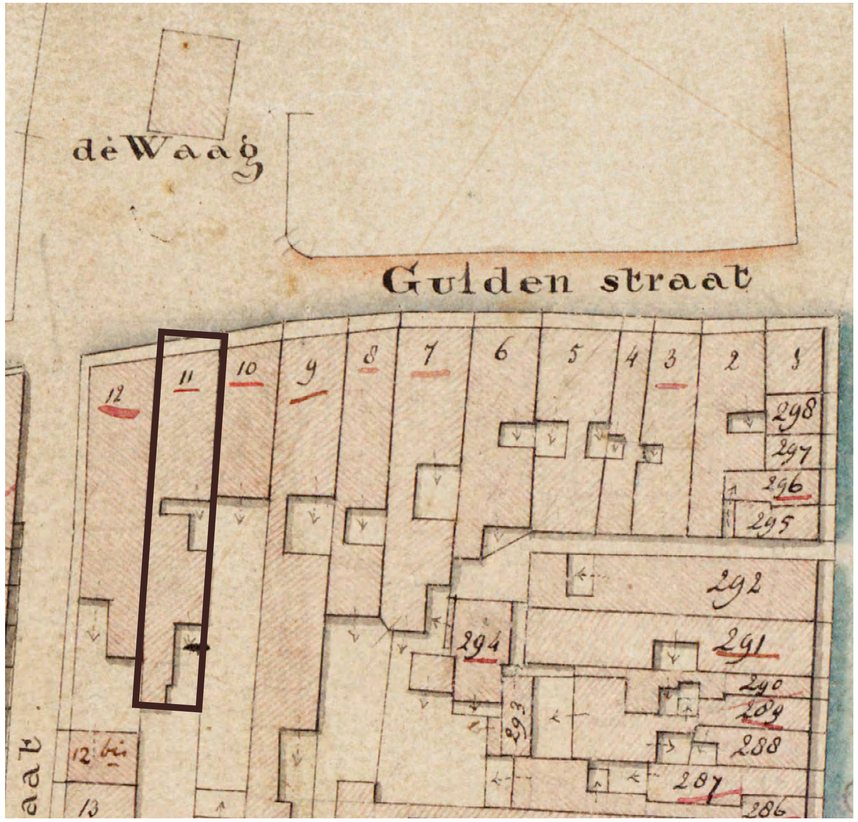

Minuutplan, 1832. Sectie G1 & K1. Oost- en Westgevels Guldenstraat. Respectievelijk vervaardigd door F.F.N. Van Hulten en R.B. Van Leggelo. Groninger Archieven. (De verbeterde staat van sectie K1 is het gevolg van dat deze in 1901 opnieuw opgesteld is).

1770-1775, No. 636. Groningen, door G. Bulthuys. Rechts afgebeeld het pand afsluitend het blok gelegen tussen de waag- en guldenstraat. Perceelnummer: 1241.

Herberg Het Gouden Hoofd, waar de Patriottische Sociëteit zich zou vestigen, rechts afgebeeld.

Overige Zaken

Fotografie en de Verbeelding van de Stad

Het meerendeel van de fotografie gebruikt in dit onderzoek is - naast de familie Kramer - van de hand van de zogeheten F. J. Von Kolkow, en wordt nog even het kort toegelicht:

Op 10 Mei 1868 verschijnt in de Groninger Courant de zogeheten ‘stereoscopische gezigten van Groningen’, verkrijgbaar bij P.J. Cramwinckel, ontwikkeld door de analoog fotograaf Friedrich Julius von Kolkow. Het volgende jaar, in 1969, vond dan ook een tentoonstelling plaats van het desbetreffende werk, en in 1874 - wanneer de Vestingwet in werking trad en hiermee de vestingwerken overbodig werden pakte Von Kolkow zijn kans en peuterde een opdracht van het Rijk los om de stadspoorten in Groningen te fotograferen voordat ze werden gesloopt. Waar zijn tijdgenoten zich vrijwel alleen op portretten richtten, toonde Kolkow een nieuwe richting. Hij zou kunnen worden gezien als een proponent avant la lettre van de zakelijke Nieuwe Fotografie die vanaf 1920 opgang deed in de fotografie: het creëren van nostalgische beelden die als een schilderij het beeld vastlegden. Waar de stad aan het begin van de 19e eeuw, zoals we eerder aan het licht hebben gebracht, op een strikt militaire, en geometrisch gegronde verbeelding rust, gaf het werk van Kolkow richting aan een meer pittoreske benadering: de afwezigheid van symmetrische perspectieven.

Kolkow, Fr. Jul. von., 1877. Dia. De buitenzijde van de Ebbingepoort te Groningen, met Boterdiep en trekschuit.

Kolkow, Fr. Jul. von. 1868. 16. Groningen : Heerensociëteit : Groote Markt. Grote Markt oostzijde : met Herensociëteit (3e pand van links), handkar en gaslantaarn. Maakt deel uit van een serie, uitgegeven door Von Kolkow & Co.

1864: De eerst foto’s, in de vorm van advertenties, in de Groninger Courant

1868: De oudstbewaarde serie stadsfoto’s van Groningen (F. J. Von Kolkow)

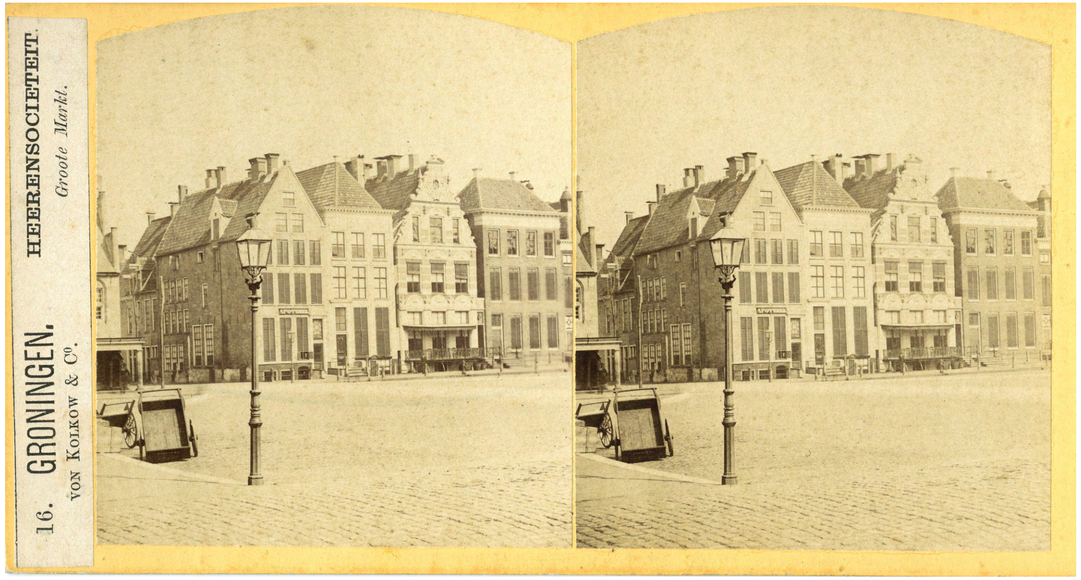

Geraadpleegde Literatuur

- Oud-Groningen / C.H. Peters. - ’s-Gravenhage : s.n., 1907
- Oud-Groningen, Stad en Lande : de stad in aanleg, ontwikkeling, verdedigings-werken, openbare gebouwen enz. : Stad en Lande: kerken, kloosters, torens, arbeiderswoningen, boerderijen, burchten en woningbouw / C.H. Peters. - [1921]
- Archäologie im Marktviertel Lübeck / W. Erdmann. In: De Breede Merct : de Grote Markt te Groningen vanaf de Middeleeuwen tot 1945 / [tekst: Lida Bos, Albert Reinstra, Frank van der Waard]. - 1991
- De Groningse geschiedenis in meer dan 100 verhalen / Beno Hofman. - 2004
- Groningen in zijn verleden en zijn heden / J. Suringa. - Groningen : J.B. Wolters, 1899
- Geschiedkundige beschrijving der stad Groningen / E.J. Diest Lorgion. - H.R. Roelfsema, Groningen, 1852 / 1857.
- Schatten uit de schaduw : nieuwe legenden uit Groningen / [verhalen:] Martijn Lindeboom, Tais Teng, Christien Boomsma ... [et al.] ; [achtergrond:] Gert Kortekaas, [Egge Knol, Sebastiaan Pelsmaeker ... et al.] ; [ill.:] Remco Nieboer ; [eindred.: Debbie van der Zande]. - 2011
- Beknopte plaatselijke- en geschiedkundige beschrijving der stad Groningen voor de jeugd / J. Beukema - 1821
- Stad tussen Verlichting en Romantiek : Groningen 1780-1850 / Lies Ast-Boiten. - 2011
- Ons eigen land : maandblad voor het tourisme in Noord- en Oost-Nederland / uitg. met medew. van de Verenigingen voor Vreemdelingenverkeer in dit gebied. - Assen : De Torenlaan, 1960
- De Groninger Vrijwillige Flankeurs en de Belgische Opstand, 1830-1831 / door E.H. Kossmann, W.R.H. Koops, B.C.J. Hekker, J. Schuller tot Peursum-Meijer. - Groningen : Universiteitsmuseum Groningen, 1982
- Zó fotografeerden zij Groningen, 1868-1918 / A.T. Schuitema Meijer. - Groningen : Dijkstra's Drukkerij, [1963]
- S.J. Bouma, 1899-1959 / Herma G. Hekkema. - Groningen : Wolters-Noordhoff/Forsten, 1992
- Groningen als woonplaats beschouwd : eene bijdrage tot de geneeskundige plaatsbeschrijving van deze stad / S.E. Stratingh. - 1858
- De Historische ontwikkeling van de stad Groningen / A.T. Schuitema Meijer. - Groningen : S.N. [1980]
- De Raadhuizen van de Stad Groningen / A.T. Schuitema Meijer. - Groningen : J.B. Wolters. [1962]
- Daar gebeurde het in Groningen / B. Hofman. - Groningen : Xeno. [1995]

Geraadpleegde Literatuur

- Het Stadhuis : centrum op de Grote Markt / J. Hermus, Groningen : Stichting Vrienden van de stad Groningen, 1989
- De historische schoonheid van Groningen / door Elisabeth Neurdenburg. - Amsterdam : M.D de Lange, 1942
- Grondwet, Reglementen van Plaatselijke Besturen enz., ’s-Gravenhage [etc.] : Algemeene Landsdrukkerij [etc.] : s.n., 1815-1819
- De groei van Groningen onder het functioneeren der Woningwet; door het lid ir. J.A. Mulock Houwer. In: Koninklijk Instituut van Ingenieurs, Technische Mededeelingen, Feestvergadering te Groningen, 22, 23, 24 september 1921.
- Geschiedenis van Groningen. II. Nieuwe Tijd / [hoofdred.: M.G.J. Duijvendak] ; onder red. van M.G.J. Duijvendak, H. Feenstra, M. Hillenga ... [et al.] ; [tekstred.: M. Blokhuis] ; [register: J.C.L. de Vries en G.H. Weertman] ; [tekenwerk: R. Bos] ; met bijdragen van Henk Boels, Hidde Feenstra, Otto S. - 2008
- Geschiedenis van Groningen. III. Nieuwste Tijd - Heden / [hoofdred.: M.G.J. Duijvendak] ; onder red. van M.G.J. Duijvendak, H. Feenstra, M. Hillenga ... [et al.] ; [tekstred.: M. Blokhuis] ; [register: J.C.L. de Vries en G.H. Weertman] ; [tekenwerk: R. Bos] ; met bijdragen van D.F.J. Bosscher, E.H.K. Karel, H.M. - 2008
- Album van oud-Groningen, 1750-1880 / A.T. Schuitema Meijer. - Groningen: H.D. Tjeenk Willink bv en Bouma’s Boekhuis bv [1976]
- Geschiedenis der universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan, 1814-1914 : (eerste deel van Academia Groningana, MDCXIV-MCMXIV) / J. Huizinga
- Bibliotheek voor de Moderne Hollandsche Architectuur, vijfde deel aflevering no. 3, P.M.A. Huurman, architect te Groningen (Bussum: Dr. Gustav Schueler, 1918).
- Wandelingen door het oude Groningen : [de straten en hare namen, uithangtekens van herbergen, muren en torens, poorten en wallen, bestaande en verdwenen oude gebouwen en andere onderwerpen ...] / J.A. Feith. - [ca. 1978]
- Groningen in 1813 / J.A. Feith. - ca. 1889 - Overdr. uit Prov. Gron. Courant (19 nov. 1888)
- Groninger jongensleven omstreeks het midden van de negentiende eeuw : grepen uit de gedenkschriften van de "Latijnsche jongen" Rinse (Koopmans) van Boekeren / met inl. en verbindende tekst door H. de Buck. - Groningen : Stabo/All-round, 1982
- De Groote Markt te Groningen / C.H. Peters - 1915. In: Groningsche Volksalmanak: jaarboekje voor geschiedenis, taal- en letterkunde der provincie Groningen / onder red. van J.A. Feith en J.E. Heeres. - Groningen : Van der Kamp, 1915